

ISSN 2278-4381

December, 2024
Volume-13,
Issue-52

SHANTI-E

JOURNAL OF

RESEARCH

*Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research*

CO-EDITOR

P. R. Sharma

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

EXECUTIVE EDITOR

Dr. Rambhai V. Baku

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN : 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

<p>Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)</p>	<p>Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat</p>
---	--

Executive Editors

<p>Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)</p>	<p>Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)</p>
---	---

Managing Editors

<p>Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)</p>
<p>Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>	<p>Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)</p>
<p>Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)</p>	<p>Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)</p>

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2024, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Peer Review Committee-

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global level due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Title	Page
Postmodernism in contemporary Hindi novels -Dr.Kaushikkumar L. Pandya	1- 5
‘संटीपना सर’ वार्तामां कल्पन प्रयुक्तिनो विनियोग -हार्दिक प्रजापति	6-9
भावनगर जिले के गाँवों की बदलती स्थिति -डॉ देवजीभाई एन मारु	10-12
आंजणा यौधरी समाजना लग्न रिवाजो -देसाध प्रेमलकुमार विरसींगभाध प्रा. डॉ.के.शु.पटेल	13-18
गुड्स अन्ड सर्विस टैक्स (GST)नी नाना व्यवसायो पर थती असरोनो अभ्यास -व्यास धिप्सा राजेशभाध	19-25
योगशास्त्र में समाधि निरूपण -जानी ऋत्तिककुमार जितेन्द्रभाई	26-30

Title	Page
Artificial Intelligence અને ભવિષ્યનું શિક્ષણ -Dr. Priteshkumar Sureshchandra Rathod	31- 35
માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ -ડૉ. હેતલબેન વી. મકવાણા	36-42
વિકસિત ભારત ૨૦૪૭: મારી દ્રષ્ટિકોણ -ડૉ. ઇલાબેન બાબુભાઈ ગોહિલ	43-50
ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સાંવેગિક બુદ્ધિનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ -ડૉ. આરતીબેન પ્રવીણભાઈ પટેલ	51-57
“A Study of Job Satisfaction among Nurses Employees Reference to Navsari District” -Dr. Samira Khalifa	58-66
નારદસ્મૃતિ કે અનુસાર વિવાહ કે પ્રકાર -ડૉ. સુનિલ ઇ. પ્રજાપતિ	67-73

Title	Page
-------	------

From Margin to Mainstream: A Comparative Analysis of Post-Independence Indian Women's Writing in English and Gujarati	
--	--

-DHAIRYAVI KEYUR ANJARIA	74- 80
--------------------------	---------------

Society Context: An Analytical Perspective and Culture in the Indian	
--	--

-Dr. Radheshyam R. Chhanga	81-85
----------------------------	--------------

Postmodernism in contemporary Hindi novels

Dr.Kaushikkumar L. Pandya
Assistant Professor, Government
Arts and Commerce College, Babra

Abstract: Modernism freed the entire humanity from ignorance and irrationality and placed it on the ground of knowledge, science and intellectuality. But after the world wars, many social inequalities emerged for which modernity had no solution. Material development, economic prosperity, mechanization, materialism sacrificed ideals and values and filled man's life with many contradictions. The dazzle of modernity emerged as boredom among people and it started opening the way for postmodernism. The concept of postmodernism is at the root of the rapid changes that are being observed in the present society, culture, civilization, economy, sensitivity, politics, art, literature, fashion, cinema, sexual thinking, philosophy, values etc.

Key words: modernity, contemporaneity, novel

Postmodernity is not a single theory, but a name for many theories. There is no fixed definition of it. Postmodernity is said to be the changing characteristics. "It is a theory which is like a situation or condition which is constantly unstable, fickle, fragmented."¹ Postmodernity adopts pluralism, decentralization, locality, interdisciplinary thinking, intertextuality, uncertainty of meaning, paired opposites, parody-pastiche etc., while rejecting totalitarianism, purity of art, totality, morality, autonomy, perfectionism and great narratives. It puts a question mark on the truths earned by modernity and problematizes every prevalent theory. "According to it, no thought, philosophy is eternal, complete, final and permanent, everything is uncertain and unstable. Every concept is an illusion."² The expression of postmodernism is found in thinkers like Lacan, Althusser, Foucault, Barth, Derrida, Deleuze, Lyotard etc. This ideology, which was born in Europe after the Second World War, started being noticed in Hindi around 1980 and today it is present in some form or the other in every literary genre of Hindi. "Without understanding the principles of postmodernism, we cannot understand our time, because even if we do not want it, it is active in our understanding. It will not be destroyed by our 'spitting'."³

The emergence of Hindi novels took place from the Bharatendu period itself. Modernism can be considered to have started with Premchand's 'Godaan'. Modernity started being felt more intensely in the post-independence period. Today, postmodernism can also be seen in contemporary novels. In Hindi novels, postmodernism is first identified in 'Vimal alias Jaye to Jayein Kahan' written by Krishna Baldev Vaid in 1974. Confirming this, Dr. Hetu Bhardwaj writes- "Krishna Baldev Vaid has been called the first postmodernist novelist on the basis of 'Vimal alias Jayein to Jayein Kahan'."⁴ This novel negates modernist values. 'Sex' has been portrayed in a new form which is a postmodernist characteristic.

The novel 'Apni Saliben' has been written by Namita Singh, it reflects postmodernist elements. It highlights women's identity. Women coming to the center of literature is a postmodern idea. "Centralism of thought has collapsed and the trend of decentralization is emerging. Dalits, oppressed, women, minorities who were once on the margins are coming to the center."⁵ In this novel, concern has been expressed over the second-class status of women in society. The customs of society are a hindrance in the

progress of women- "This life is like a trail leading out of a dark dense forest. One never knows when or from where a tiger or a wolf may attack. I don't know anything."⁶ The heroine Neelima loves IAS Ishu, but when she comes to know that Ishu belongs to the Chamar caste, her love ends. This is the postmodern context that position, power and money are more important than the person. Caste has been debated on the pretext of the character Ishu- "Caste is a decisive cultural category of Indian reality, no doubt about it, bourgeois humanism kept this category suppressed. Modernist discussions kept it suppressed, whereas in postmodern situations this category has again started playing a decisive role in the field of experience."⁷

The novel 'Mujhe Chand Chahiye' by Surendra Verma expresses postmodern understanding. It is the story of Silbil becoming Varsha Vashishtha and Varsha Vashishtha getting the moon, i.e. getting fame. She gets her moon through the heights of acting. In this novel, a debate has been raised on art versus business. "From here, instead of the great values of art, the values of consumption start dominating, the decisive world of images and glamour begins, which not only Varsha but no one can reject."⁸ In this novel, Varsha Vashisht emerges as an original rebellious feminist heroine. Silbil of the town reaches Bombay via Lucknow, NSD. In this journey of hers, many modernist values are shattered. Silbil is a symbol of repressed sex. In the path of her unfulfilled desires, she is seen to have sexual or lesbian relations with Divya, Mitthu, Harsh, Siddharth, Shivani, Anupama etc. and in the end, by becoming an unwed mother of Harsh's child, she declares her body's liberation. "Varsha is a new kind of woman who cannot be defined as modern, she is different from the middle class traditional woman and is also traditional."⁹ Varsha Vashisht can be explained not by Freud, but by Lacan. Varsha's soul is masochistic. She is a lover of the beauty of the body. She is engaged in the search of 'Mate'. Acting is also an extension of this self-indulgence. It is only by touching the heights of acting that she attains her beauty world or moon. Postmodern characteristics like intertextuality, demand for absolute power for the artist, new economics, desire for fame and money, female identity, story of the body etc. are found in this novel.

'Doob' is Virendra Jain's novel with postmodern characteristics. In this, the story is told through the character 'Mate'. The agony of the villagers cursed to destruction in the name of development schemes is depicted in it. Mate is an anti-development character. He does not believe in development. He says- "What is the benefit of that development which uproots people, makes them homeless, plants them in the wrong place, tramples their innate desires?" In this modernist developmental era, such a character comes forward who is not ready to budge. The betel nut gets stuck in her teeth in the beginning, she remains firm like Mate till the end. Mate says- "The betel nut in the teeth has been snatched from the mouth like Moti Saav."¹⁰ In this, a son of the soil questions the concepts of development. This development is engaged in a conspiracy to cut off the roots. The capitalist system is ready to swallow the villages. By challenging urbanization and development, this novel has rejected the grand narrative like Marxism. "Postmodernism declares that the era of grand narrative in literature is over and now there is no universally accepted critical theory, nor can there be."¹¹

Manohar Shyam Joshi has presented postmodern prose in "Kuru-Kuru Swaha". The modern age existentialism ends in this- "The thing is that there is one he, one she and whatever happens, it is nothing because it happens because of their being two and they are not really two."¹² In this, Manohar Shyam Joshi has three faces. These three create trouble whenever they want. No character of the story remains a stable character. This is a meta

narrative. The heroine of this novel, Paheli, is an alert, conscious woman. By linking her to the myth of power, she talks about women's identity. Attacking the male-dominated society and culture, she says, "Are your dreams masculine and my sorrows feminine? Pray that this masculine cliché of yours does not prove to be a beaten phrase."¹³ Paheli can be explained not by old theories but by postmodernist thinking. Paheli slips from the reader's grasp every time, so much so that the reader is unable to fix her in the text. The craft, structure and language of this novel are also postmodern. Parody-pastiche, intertextuality, uncertainty of meaning are present here. There are many parodies in this novel, for example, "You will later get involved in literature through this affair of the prostitute's love and by making a lie into truth, you will put the prostitute at par with Chhinnamasta, if not parallel to it."¹⁴ Along with parody, there is also a glimpse of pastiche in it. There is intertextuality in its dialogues. In this, language is such an open game that current reviews get into trouble. This game ends literature, narrative, story. It makes it a multi-layered tale which can then only be disintegrated.

'Hariya Hercules' Ki Hairani' is also written by Manohar Shyam Joshi. In this, the schizophrenic mind of New Freudism has been highlighted through the magical image of Goomaling. The entire story is a toilet philosophy for the traditional reader, but this is the 'text' of postmodernism. In the era of postmodernism, the representativeness of truth has become problematic. Truth and lies have mixed together in such a way that it has become difficult to know the reality. This is what is in this novel- "Sanshayatma (people of doubt) were divided into three groups, one was of Dr. Neelambar and journalist Dhari... the second group, whose flag Hemuli Boju kept up till her death... the third group of Sanshayatma group, whose leader was the erudite political activist Dr. Kaumudi Tripathi...."¹⁵

In this novel, along with Haria, who was never surprised earlier, the readers also wonder whether Goomaling existed or not, whether Haria and Harry Smith were the same or not. These questions give the story intertextuality. Readers derive their own meanings. In this novel, Baudriya's illusion has been created which has ended the innocence of the story and turned it into a 'text'. No holistic truth emerges in this novel. Because postmodernism is against totality.

Shri Lal Shukla's 'Raag Darbari' is full of postmodernist characteristics. This novel is narrated in a satirical style. The centre of the story is Shivpalganj. But this story could be of any village in India. In this novel, along with modernist characteristics like worthlessness, selfishness, opportunism, inhumanity, moral degradation, dirty politics, such situations have been depicted which make the novel postmodern. The writer does not excite the reader. The writer does not present any solution to remove the problems. This is the postmodern context that the writer is not a reformer. Raag Darbari demands many new readings instead of old ones. Its reading method is not realistic, it has intertextuality. For example, in the description of the police station, the writer says- "Among the weapons, there were some ancient rifles which seemed to have been used during the days of the mutiny. However, the soldiers had bamboo sticks for general use, about which a poet has said that it is useful in crossing rivers and streams and killing dogs by attacking them."¹⁶

Apart from these novels, Vinod Kumar Shukla's 'Khilega to Dekhenge', Maitreyi Pushpa's 'Idannamam', Dudhnath Singh's 'Namo Andhakara', Bhimsen Tyagi's 'S The sound of the postmodern era is also heard in 'Urang', Jaiprakash Kardam's 'Chhappar', Ramdarsh Mishra's 'Bees Baras', Mithleshwar's 'Yeh Ant Nahin' and Virendra Saxena's 'Badab Mausam Ke Baahin' etc. An open end or inconclusiveness is revealed in 'Khilega To Dekhenge' and intertextuality is possible. In 'Idannamam' many centers have been broken. Women, caste

etc. have become many new centers. The same woman identity is also described in 'Surang'. In 'Chhappar' and 'Bees Baras' Dalits and women have come to the center. In 'Badab Mausam Ke Baahin' modernist values have been rejected. In this, a question mark has been raised on the institution of marriage itself. Due to marriage, there cannot be proper coordination of love and sex.

In the contemporary era, a new vision of life is found in novels. Their language has new contexts. Modernist value consciousness is present in them but new understanding has started appearing in some novels. There is nothing unusual or supernatural in them, nothing sacred or strange, nothing philosophical or spiritual. These novels do not present any solution and remain open ended. The reason for this is that in today's time, it is not possible to solve all the problems through ideals and morality. The values and ideals of modernity have crumbled today, their futility is being proved. Therefore, today writing is not 'creation' but 'text'. In this text, meaning references like eternal, sacred, permanent, welfare, spirituality are dead. Literature has now taken a step towards that creativity, which is called postmodernism. Contemporary novels reveal the present time and society. These novels cannot be analyzed on the basis of old reviews. Only on the basis of postmodernism, we can understand the present time and society by understanding the new novels.

References:-

1. Dr. Sudhish Pachauri-'उत्तर आधुनिक साहित्यिक विमर्ष', Vani Prakashan, Delhi, 1996, page-96
2. Krishna Dutt Paliwal-'उत्तर आधुनिकतावाद और दलित साहित्य', Vani Prakashan, New Delhi, 2008, page-33
3. Devshankar Naveen-'आधुनिकता:कुछ विचार', Vani Prakashan, New Delhi, 2000, page-18
4. Dr. Hetu Bhardwaj-'हिन्दी उपन्यास: उद्भव और विकास', Panchsheel Prakashan, Jaipur, 2005, page-178
5. Krishna Dutt Paliwal-'उत्तर आधुनिकता और दलित साहित्य', Vani Prakashan, New Delhi, 2008, page-36
6. Namita Singh-'Apni Salibe', Radhakrishna Prakashan, New Delhi, 1995, page-32
7. Sudhish Pachauri-'उत्तर यथार्थवाद', Vani Prakashan, New Delhi, 2005, page-126
8. Sudhish Pachauri-'उत्तर आधुनिक साहित्यिक विमर्ष', Vani Prakashan, New Delhi, 1996, page-166
9. Article by Ravindra Tripathi-Hans, July 1994, page-84
10. Virendra Jain- डूब, Vani Prakashan, New Delhi, 1998, page-93
11. Krishnadatt Paliwal- उत्तर आधुनिकतावाद और दलित साहित्य, Vani Prakashan, New Delhi, 2008, page-23
12. Manohar Shyam Joshi- कुरु-कुरु स्वाहा, Rajkamal Prakashan, New Delhi, 1983, page-127
13. Manohar Shyam Joshi- कुरु-कुरु स्वाहा, Rajkamal Prakashan, New Delhi, 1983, Page-73
14. Manohar Shyam Joshi- कुरु-कुरु स्वाहा, Rajkamal Publications, New Delhi, 1983 AD, Page-64

15. Manohar Shyam Joshi- हरिया हरक्यूलीज की हैरानी, Rajkamal Publications, New Delhi, Page-115

16. Shri Lal Shukla- राग दरबारी, Rajkamal Publications, New Delhi, 2008 AD, Page-12

‘સંદીપના સર’ વાર્તામાં કલ્પન પ્રયુક્તિનો વિનિયોગ

હાર્દિક પ્રજાપતિ

(MA,GSET,UGC-NET,PGDSC,COPA,SI)

શોધણત્ર, ગુજરાતી વિભાગ.

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ.

ગિરીશ ભટ્ટ પાસેથી ‘એક અનુરાધાની વાત’, ‘રેખલીનું મન’, ‘ગુપ્તફોટો’, ‘અત્તરગાળી’, ‘સુગંધ’, ‘ગોત્ર’, ‘ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ’ જેવા વાર્તાસંગ્રહ મળી આવે છે. ‘ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ’ સંગ્રહ વર્ષ ૨૦૧૭માં પ્રકાશિત થયો છે, આ સંગ્રહમાં ચૌદ વાર્તાઓ ગ્રંથસ્થ છે, આ સંગ્રહની ‘સંદીપના સર’ વાર્તાને ‘કલ્પન’ પ્રયુક્તિ સંદર્ભે તપાસીએ.

વાર્તા પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં આલેખાઈ છે, પાત્રોની વાત કરીએ તો વાર્તાનાયક સંદીપ, તેની પત્ની શુભા, સંદીપના સર, સરની પી.એ. પન્ના, નીલી, મંજરી, વિભાવરી જેવાં પાત્રો છે. પરંતુ વાર્તા તો સંદીપની આસપાસ જ રચાય છે.

વાર્તાની શરૂઆત જોઈએ તો, “સંદીપને સરનું નિવાસસ્થાન શોધવામાં ખાસ મુશ્કેલી ના પડી. એક બે પુસ્ત્રઓ કરવી પડી એ તો ખાતરી કરવા કે તે સાચા માર્ગ પર જઈ રહ્યો હતો.” (પૃ. ૪૪) વાર્તાની વિષયવસ્તુ જોઈએ તો સંદીપના સરે સંદીપને ઘરે બોલાવ્યો, “યંગ મેન, કાલે સવારે શાર્પ નવ વાગે ફ્લેટ પર આવી જાવ.” (પૃ. ૪૪) પણ કેમ બોલાવ્યો છે તે ખબર નથી તો સંદીપને લાગે છે કે કદાચ પોતાને હેડ ક્લાર્કનું પ્રમોશન આપશે તે માટે બોલાવ્યો હશે.

સંદીપ સરના ફ્લેટ પાસે બાવીસ મિનિટ વહેલો પહોંચી જાય છે અને પોતાને શા માટે બોલાવ્યો છે તેના વિચારો અને કલ્પનાઓમાં રાચે છે તે જોઈએ-

“પ્રમોશનના સંદર્ભમાં તો બોલાવ્યો નહીં હોય? અરે, એ જ. કશી વાત કરવી હશે. સર, જેની ભલામણ કરે તેને પ્રમોશન મળે. સ્પષ્ટ હતું. કાં તેને માલ, અથવા ગુપ્તાને.” (પૃ. ૪૫)

પ્રમોશન મળી ગયા પછી પોતે પણ સરની માફક જ રહેશે, તેવા વિચારોમાં કલ્પના કરે છે,

“હવે તેની સાથે આમ જ વાતો કરશે ને ? ટેબલ પર અસબાબ હશે. કાચ નીચે છેલ્લાં ત્રણ વર્ષના પરિણામો હશે. પેન સ્ટેન્ડ હશે, બેલ બજાવશે ને ગોપાલ હાજર થઈ જશે.” (પૃ. ૪૮)

પોતે સામનો કેટલો બધો ચુસ્ત છે તે સરને જણાવવા માંગે છે તે માટે પણ કલ્પના કરે છે-

“હવે પાંચ મિનિટો બાકી હતી. તેને થયું કે તેણે ઊઠવું જોઈએ. લિફ્ટ સુધી જવામાં એક મિનિટ થવાની હતી. લિફ્ટમાં જવામાં, રાહ જોવામાં ત્રણ મિનિટો તો થવાની જ. તે ચોથા ફ્લોરના બારણા પાસે જરા રોકાશે ને પછી જ ડોરબેલ પર આંગળી મૂકશે. બારણું ખૂલશે ત્યારે કદાચ નવમાં થોડી સેકન્ડ્સ જ બાકી હશે. આનું નામ સમયપાલન. સર જરૂર ખુશ થશે.” (પૃ. ૪૯)

જેમ સરે પોતાને બોલાવ્યો છે તેમ ગુપ્તાને પણ બોલાવશે અને એને સીધું જ પ્રમોશન આપી દેશે તો? આવા પણ વિચારો અને કલ્પનાઓ કરે છે-

“થયું-આ રીતે ગુપ્તાને પણ બોલાવશે. તે પણ હારમાં જ હતો ને? ખરેખર બોલાવશે કે સર, તેના નામની બારોબાર ભલામણ કરી દેશે ? શુભાના વ્રતનો પ્રભાવ પડશે?” (પૃ. ૫૦)

સર અચાનક જ સંદીપ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં એની બાજુમાં આવીને બેસે છે. સંદીપને સરનું વર્તન કૈંક અલગ લાગે છે એકદમ હળવાશ વાળું. “યંગમેન, બી નોર્મલ. આ ક્યાં ઓફિસ છે?” (પૃ. ૪૮) થોડી વાતો કરે છે અને પછી બંને લિફ્ટ તરફ જાય છે, સંદીપ લિફ્ટમાં બેસે છે પણ સર નથી બેસતા અને નીલી વિષે જણાવે છે કે નીલી તને ઓળખે છે, હવે આ નીલી કે જેને ભૂતકાળમાં સંદીપને મામાને ત્યાં મળી હતી પણ કઈ ખાસ ‘લાંબુ’ કટયું ન હતું, આજે એ જ નીલી સરની વાઈફ છે, અને તેની પાસે જવા માટે સર લિફ્ટમાં સંદીપને બેસાડે છે, ત્યારે સંદીપના મનમાં ચાલતું કલ્પન જોઈએ-

“તો શું નીલી, સરની અશ્વા ? ઈસ્યુ વિનાની ? સરે આ માટે જ બોલાવ્યો હશે, ઉપર ધકેલ્યો હશે? સંદીપનું મગજ ત્વરાથી ચાલવા લાગ્યું હતું. શું કરશે નીલી ? તેની ભૂલ માટે ક્ષમા માગશે તેની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે આજીજી કરશે.” (પૃ. ૫૧)

અહીં સર વિષે ઓફિસમાં થતી વાતો જોઈએ તો- “સર તો અશ્વ જેવા છે. ઘરડા અશ્વ. હણહણાટી જ કરે. પણ તેમની અશ્વા...? તે તો યુવાન હતી!” આ અશ્વા એટલે સંદીપને ભૂતકાળમાં મળેલી નીલી. જે હવે સરની વાઈફ છે. તે વાર્તાના અંત તરફ આવતાં જાણ થાય છે.

પરંતુ વાર્તાને અંતે સંદીપ આ વાતને નકારે છે, વાર્તાનો અંત જોઈએ-

“સરે શું કહ્યું ? પ્રમોશન નક્કી જ ગણવું ! તેને નકોરડા રવિવાર કરતી શુભા યાદ આવી ગઈ. તેને સર પર અણગમો થયો.

ના, તે આ રસ્તે નહીં જ જાય, ભલે પ્રમોશન ના મળે. ને તે હવે અવતરણ કરી રહ્યો.

કોમન પ્લોટમાં કોલાહલ હતો.

તે હળવેથી, આવ્યો હતો એ રસ્તે પાછો ફર્યો હતો.” (પૃ. ૫૧)

સંદીપ પોતાની પત્નીને ખૂબ જ ચાહે છે કારણ કે તેની પત્ની શુભા પણ સંદીપને એટલી જ ચાહે છે, સંદીપ માટેકે તેની પ્રગતિ માટે શુભા વ્રત, નકોરડા રવિવાર પણ કરે છે. કદાચ આ શુભાના પ્રેમને કારણે જ સંદીપ સરની વાતને નકારે છે અને વિચારે છે કે “ના, તે આ રસ્તે નહીં જ જાય, ભલે પ્રમોશન ના મળે. ને તે હવે અવતરણ કરી રહ્યો” અને પરત ફરે છે. વાર્તામાં વફાદારીનું મૂલ્ય જળવાઈ રહ્યું છે.

સજકે વાર્તામાં કલ્પનોને સફળ રીતે પ્રયોજ્યાં છે તેવું આપણે ચોક્કસપણે કહી શકીએ. વાર્તામાં ક્યાંક ક્યાંક આવતાં પ્રતીકો જેમ કે કાગડો, કોલાહલ કરતાં બાળકો વગેરે વાર્તા સબળ બનવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(ટોપીઓ ભરતી સ્ત્રીઓ, લે. ગિરીશ ભટ્ટ, પ્ર. લટ્ટર પ્રકાશન, ભાવનગર. પ્ર.આ. ૨૦૧૭, મૂલ્ય. ૧૮૦ રૂ.)

भावनगर जिले के गाँवों की बदलती स्थिति

डॉ देवजीभाई एन मारु

सहायक प्रोफेसर (समाजशास्त्र)

शासकीय कला महाविद्यालय तलाजा

जिला -भावनगर(गुजरात)

भावनगर, जो कि गुजरात राज्य का एक प्रमुख जिला है, यहाँ के गाँवों में समय के साथ कई बदलाव देखे गए हैं। भावनगर जिले में कुल ६९९ गाँव हैं। पहले जहाँ इन गाँवों का जीवन मुख्य रूप से कृषि पर आधारित था, आजकल यहाँ की जीवनशैली में तेजी से परिवर्तन आ चुका है। इस लेख में हम भावनगर जिले के गाँवों की बदलती जीवनशैली का समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण से अध्ययन करेंगे।

1. परंपरागत कृषि जीवनशैली में बदलाव :-

भावनगर जिले के अधिकांश गाँवों में कृषि जीवन की बुनियाद रहा है। यहाँ के लोग मुख्य रूप से कृषि कार्यों में लगे हुए थे और उनका अधिकांश समय खेतों में ही बीतता था। लेकिन आधुनिकता और शहरीकरण के कारण अब गाँवों की कृषि पद्धतियाँ बदल चुकी हैं। पहले जहाँ पारंपरिक खेती और सिंचाई के पुराने तरीके प्रचलित थे, अब नए यांत्रिक उपकरणों का उपयोग, उन्नत कृषि पद्धतियाँ और रासायनिक खादों का प्रयोग हो रहा है। इससे खेती में तो सुधार हुआ है, लेकिन साथ ही पर्यावरणीय समस्याएँ भी उत्पन्न हो रही हैं।

2. शहरीकरण और सामाजिक संरचना में परिवर्तन :-

भावनगर के गाँवों में शहरीकरण की लहर भी तेजी से फैल रही है। शहरों की ओर बढ़ते लोग, बेहतर शिक्षा, स्वास्थ्य सेवाएँ और रोजगार की तलाश में गाँवों से पलायन कर रहे हैं। इसके परिणाम स्वरूप, गाँवों में परंपरागत सामाजिक संरचनाएँ और रिश्ते धीरे-धीरे कमजोर हो रहे हैं। संयुक्त परिवारों की जगह अब सामान्यतः एकल परिवारों ने ले ली है। इससे पारिवारिक संबंधों में परिवर्तन आया है, और परिवार के सदस्यों के बीच आपसी संवाद में कमी आई है।

3. शिक्षा और रोजगार के नए अवसर :-

शिक्षा का स्तर भी गाँवों में बढ़ा है। पहले जहाँ गाँवों में शिक्षा की स्थिति बेहद खराब थी, अब सरकारी और निजी स्कूलों में अच्छी शिक्षा की सुविधाएँ उपलब्ध हैं। इसके साथ ही गाँवों में रोजगार के नए अवसर भी बढ़े हैं। कृषि के साथ-साथ अब लोग

औद्योगीकरण, सेवा क्षेत्र और छोटे व्यवसायों में भी अपना योगदान दे रहे हैं। महिलाओं का कामकाजी जीवन भी बढ़ रहा है, जिससे परिवारों की आर्थिक स्थिति में सुधार हुआ है।

4. सांस्कृतिक और पारंपरिक मूल्यों में बदलाव :-

गाँवों की बदलती जीवनशैली में एक महत्वपूर्ण पहलू सांस्कृतिक और पारंपरिक मूल्यों का भी है। पहले जहाँ गाँवों में लोग अपने पारंपरिक त्योहारों, रीति-रिवाजों और सामाजिक कार्यक्रमों का पालन पूरी श्रद्धा और सम्मान के साथ करते थे, अब इन पर आधुनिकता का प्रभाव बढ़ा है। टीवी, इंटरनेट, और सोशल मीडिया के कारण गाँवों में भी पश्चिमी संस्कृति का प्रभाव देखा जा रहा है। इससे गाँवों की पारंपरिक पहचान में बदलाव आ रहा है, लेकिन साथ ही यह बदलाव नई सोच और विविधता के रूप में भी उभर रहा है।

5. स्वास्थ्य और जीवन स्तर में सुधार :-

समय के साथ गाँवों में स्वास्थ्य सेवाओं में भी सुधार हुआ है। पहले जहाँ गाँवों में चिकित्सा सुविधाएँ बहुत सीमित थी, अब सरकारी अस्पतालों, स्वास्थ्य केंद्रों और निजी क्लीनिकों की संख्या बढ़ी है। इससे गाँवों के लोग बेहतर स्वास्थ्य सेवाएँ प्राप्त कर पा रहे हैं। इसके अलावा, जीवन स्तर में भी सुधार हुआ है। बेहतर परिवहन, पानी, बिजली और अन्य सुविधाओं के कारण गाँवों का जीवन पहले से ज्यादा आरामदायक हो गया है।

6. सामाजिक असमानता और चुनौतियाँ :-

हालाँकि गाँवों में बहुत से सकारात्मक परिवर्तन हुए हैं, लेकिन इसके साथ ही कुछ समस्याएँ भी सामने आई हैं। सामाजिक असमानता, जातिवाद, और लिंगभेद जैसी समस्याएँ अभी भी गाँवों में बनी हुई हैं। गाँवों में महिलाओं की स्थिति में सुधार हुआ है, लेकिन अब भी बहुत सी महिलाएँ शिक्षा, स्वास्थ्य और रोजगार के क्षेत्र में पीछे हैं। इसके अलावा, गाँवों में कुछ समाजिक वर्गों के बीच आय और संसाधनों की असमानता बनी हुई है।

7. भविष्य की दिशा :-

भावनगर जिले के गाँवों की बदलती जीवनशैली एक संकेत है कि ग्रामीण भारत तेजी से विकास की दिशा में आगे बढ़ रहा है। यदि इन बदलावों को सही दिशा में मार्गदर्शन दिया जाए, तो गाँवों का जीवन और भी समृद्ध और आधुनिक बन सकता है। सरकार द्वारा सामाजिक कल्याण योजनाओं, शिक्षा और स्वास्थ्य सेवाओं के सुधार, और ग्रामीण उद्योगों को

बढ़ावा देने की आवश्यकता है ताकि गाँवों के लोग अपने जीवन स्तर को और बेहतर बना सकें।

निष्कर्ष :-

भावनगर जिले के गाँवों की जीवनशैली में आए बदलाव ने समाज के हर क्षेत्र में न केवल सुधार किया है, बल्कि नए सवालों और चुनौतियों को भी जन्म दिया है। समाजशास्त्र के दृष्टिकोण से देखा जाए तो ये बदलाव आधुनिकता की ओर बढ़ने के संकेत हैं, लेकिन साथ ही पारंपरिक जीवनशैली, सामाजिक संरचनाओं और सांस्कृतिक मूल्यों की भी पुनः समीक्षा करने की आवश्यकता है। बदलती जीवनशैली के साथ-साथ सामाजिक न्याय, समावेशिता और समान अवसरों की दिशा में कदम बढ़ाना जरूरी है।

संदर्भ:

1. आचार्य, ह. (2015). *ग्रामीण समाज और विकास*. दिल्ली: राष्ट्रीय पुस्तक भंडार.
2. शर्मा, र. (2018). *भारत में शहरीकरण और सामाजिक परिवर्तन*. इलाहाबाद: ज्ञानवर्धन प्रकाशन.
3. सिंह, स. (2017). *समाजशास्त्र: एक आलोचनात्मक दृष्टिकोण*. पटना: विमल प्रकाशन.
4. जोशी, के. (2020). *भारतीय ग्रामीण समाज की बदलती संरचना*. जयपुर: राजकमल प्रकाशन.
5. दास, ब. (2019). *भारत में कृषि और शहरीकरण: एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण*. मुंबई: रवींद्र प्रकाशन.

આંજણા ચૌધરી સમાજના લગ્ન રિવાજો

દેસાઇ પ્રેમલકુમાર વિરસીંગભાઈ
પીએચ.ડી સ્કોલર, ગુજરાતયુનિવર્સિટી,અમદાવાદ
માર્ગદર્શક
પ્રા. ડૉ.કે.જી.પટેલ
પ્રિન્સીપાલ,સરકારી વિનિયન કોલેજ,જાદર

આપણો ભારત દેશ અલગ અલગ વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે તેમાં ભિન્ન ભિન્ન જાતિ સંસ્કૃતિ અને સમાજના લોકો વસે છે અને તે દરેક લોકોના રીત રિવાજો માન્યતાઓ સંસ્કૃતિ બધું જ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને દરેક સંસ્કૃતિના રિવાજોમાં કોઈને કોઈ વિશેષતાઓ જોવા મળતી હોય છે. ગુજરાતમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની જાતિ અને સંસ્કૃતિ ધરાવતા લોકોનો વસવાટ હોય છે અને તેમની પરંપરાઓ રીતરિવાજો માન્યતાઓ સંસ્કૃતિ તેમના ચોક્કસ સમાજની સાંસ્કૃતિક ઓળખ ની આગ વિશેષતા છે અહીં આપણે આજના આંજણા ચૌધરી સમાજ કે જેમાં ચૌધરી સમાજની ભિન્ન ભિન્ન પરંપરાઓ અને લગ્ન રિવાજો વિશે અધ્યયન કરીશું અહીં ચૌધરી સમાજમાં કયા પ્રસંગે એવા રિવાજો કેવી માન્યતાઓ છે વિશે વિશેષમાં જાણકારી મેળવશો દરેક સમાજની સામાજિક પરંપરા ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને તેના કારણે તેમની એક આગવી છાપ અને ઓળખ આપણને જોવા મળે છે તો અહીં આપણે આજના ચૌધરી સમાજ વિશે લગ્ન પ્રસંગે કેવી પરંપરાઓ જોવા મળે છે તેનો અધ્યયન કરીશું

લગ્નો અને સામાજિક વ્યવહારો :

જેમ સ્ત્રીઓના દાગીનાઓમાં અનેક પરિવર્તન આવ્યાં તેમ આ સમાજમાં લગ્નના સંબંધોની બાબતમાં એવું જ પણ બન્યું છે એક સદી પહેલાંની આશ્ચર્યજનક બાબત તે જણાય છે કે તે સમયે આ ગોળના લોકોના લગ્ન સંબંધો સાબરકાંઠા જિલ્લાના ઇડરબખેડબ્રહ્મા,વિજયનગર,વડાલી,વગેરે તાલુકા સાથે પણ બાંધવામાં આવતા હતા. સાબરકાંઠા અને ઠેઠ મેહસાણા જિલ્લાના સમાજના ગોળ માં ખેરાલુ અને આજુ બાજુ ગામો સાથે લગ્નના વ્યવહારો લગભગ પોણી સદીથી બંધ હતા

૧૯૯૦ના સમયગાળામાં શિક્ષણના વ્યાપના લીધે અને વાહન વ્યવહારની સગવડો વધતાં શિક્ષિત લોકોના અને શિક્ષિત છોકરીઓના વિચારોમાં પરિવર્તન આવવાની શરૂઆત થઈ. હવે ધીમે ધીમે પરિસ્થિતિ તેવી આકાર લઈ રહી છે કે લોકો અન્ય જિલ્લાઓબાસ

કરીને સાબરકાંઠા બનાસકાંઠા અને મહેસાણાના દૂરના વિસ્તારોમાં પણ લગ્નો કરવા માંડયા છે. મહત્ત્વ ફક્ત સામસામાં પાત્રોના શિક્ષણ અને નોકરીને આપવામાં આવે છે.

સગાઈ :-

૧૯૫૦ પહેલાં અને અત્યારે પણ એકવાર સગાઈ કરવાનું નક્કી કરાયા પછી દીકરીના પિતા છોકરાવાળાના ગામમાં પોતાના જે સગા હોય તેમને બે રૂપિયા મોકલાવે છે. જે મુહૂર્ત જોઈને નક્કી કરેલા દિવસે ગામના ગોર અથવા બ્રાહ્મણની સાથે શ્રીફળ મોકલીને જાહેરમાં ગામલોકોની હાજરીમાં સગાઈ વખતે છોકરાને આપવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ સગાઈનાં ગાણાં ગાતી હોય ને છોકરાની સગાઈની વિધિ કરવામાં આવે છે. ગોળ વહેયાય અને ચાપાણી થાય. ૧૯૬૦ સુધી તો બારામાં સગાઈ પર આખા ગામને ગોળ વહેંચવામાં આવતો હતો. જેમાં ગામના ઘર દીઠ ગોળ આપવામાં આવતો હતો. આથી પાંચ-દસ રવા ગોળ સહેજે વહેંચાઈ જતો. આ પ્રથા ધીમે ધીમે બંધ થઈ અને હવે સગાઈ પ્રસંગે ફક્ત થાળીમાં ગોળ લઈ કાંકરી કાંકરી ગોળ આપવામાં આવે છે. સગાઈ હોય તે દિવસે જેની સગાઈ હોય તેના ઘરે કુટુંબના બધાં કંસારક ખિચડીક શાક અને છાશનું જમણ લઈને શુકન કરતાં.

મામેરું :-

જ્યારે વેવાઈઓ લગ્ન કરવાની તૈયારી કરે ત્યારે બંને પક્ષની વેવાણો તેમનું સગાઈ કરેલ બાળક સહુ થી બાળકોમાં મોટું હોય અથવા તેઓનાં બાળકોમાં પહેલું બાળક હોય તો તે સ્ત્રી પોતાના પિયરમાં એક કે બે માસ અગાઉ જઈને તેનાં માબાપ અથવા ભાઈઓને પોતાના દીકરા અથવા દીકરીના લગ્ન લેવાનાં હોવાની જાણ કરતી. જેથી તેઓ મામેરાની તૈયારી કરી શકે. મામેરામાં મામા તરફથી તેમની ભાણી અથવા ભાણીયાનાં તેમજ તેનાં બહેન અને બનેલીનાં એકજોડ કપડાં બહેનની સાસુ તેમજ તેની દેરાણીઓ અને જેઠાણીઓના સાડલા અને સસરાનું થેપડું રોકડ રકમ અમુક કિસ્સાઓમાં લગ્નની પૂરતલ ભાણી પરણવાની હોય તો તેના માટે હાથી દાંતની ચીચેણો (ભંગડીઓ) વગેરે આપવામાં આવતાં હતાં અને આજે પણ આપવામાં આવે છે. પરંતુ હવે પુરત વાસણો સ્વરૂપે આપવાનું બંધ થઈ ગયું છે. તેને બદલે રોકડ રકમ આપી દેવામાં આવે

મામેરામાં ૧૯૫૫ સુધી રૂપિયા ૫૦૦થી એક હજાર જેટલી રોકડ મૂકવામાં આવતી હતી. તેમાં આર્થિક પ્રગતિમાં વધારો થતાં પોતાના અહં અને મોભાના ખ્યાલોએ મોટો ભાગ ભજવ્યો. હાલ મામેરામાં મુકાતી રકમ સામાન્ય પણે રૂપિયા બે

લગ્ન :

૧૯૭૦-૮૦ સુધી આ સમાજમાં લગ્નો સામાન્ય રીતે વૈશાખ મહિનામાં કરવામાં આવતાં હતાં. પહેલાંના જમાનામાં અને આજે પણ વ્યક્તિને અનુકૂળ હોય તેવું જ મુહૂર્ત બ્રાહ્મણ કાઢી આપે છે. મુહૂર્ત જોવડાવે પરંતુ તેનો ટાઈમ જાળવવાનું સહેજ પણ મહત્ત્વ રહ્યું નથી. પચાસ વર્ષ અગાઉ લગ્નની તૈયારી રૂપે ઘરને મોટે ભાગે ચૂનાથી ધોળવામાં આવતું. સમયાંતરે પીળી માટી લગ્નની અને રંગોનો ઉપયોગ ચાલુ થયો. ૧૯૫૦-૬૦ના ગાળા દરમિયાન લગ્નની તિથિ તારીખ વાર અને જેનું લગ્ન હોય તેનું નામ ધરના બારણાની ઉપર દિવાલ પર ગળી અથવા કલરથી લખવામાં આવતું હતું જે પ્રથા ૧૯૯૫ પછી લગભગ બંધ થઈ ગઈ. કન્યા પક્ષ તરફથી સુંઢાળીયો આવે તે પહેલાં લગ્નની તૈયારીઓ ચાલુ થઈ જતી હોય છે. લાખથી શરૂ કરીને પંદર લાખ સુધી પહોંચી છે. પરંતુ બે લાખથી પાંચ લાખની રકમ સામાન્ય છે. મામેરું લાવનાર મામાનાં સંબંધીઓ પણ મામેરામાં તેમના પરસ્પરનાં સંબંધો પ્રમાણે અમુક રકમ તેમાં મૂકતાં હોય છે. બદલામાં મામેરું લાવનાર ભવિષ્યમાં તેઓનાં ત્યાં મામેરાના પ્રસંગે પોતે પણ રકમ મૂકીને બદલો વાળી આપતા હોય છે.

લગ્નના એક અઠવાડિયા અગાઉ રાત્રે કુટુંબની સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ લગ્ન ગીતો ગાતી હતી. લગ્ન ગીતો ગાઈ સ્ત્રીઓ ઘરે જાય ત્યારે સામાન્ય રીતે દરેકને પાંચ-પાંચ પતાસાં આપવાનો રિવાજ હતો. લગ્ન ગીતોમાં ફટાણાં (એટલે કે ગાળોથી ભરપૂર ગાણાં) ખૂબ ગવાતાં જે પ્રથા ૧૯૭૦ પછી લગભગ બંધ જ થઈ ગઈ. આ લગ્ન ગીતો અને ફટાણાંમાંનાં ઘણાં કટાણાં આપણને અરુચિકર લાગે તેવાં હતાં. છતાં બંને પક્ષનાં સ્ત્રીપુરૂષો માટે તે એક આનંદનો વિષય હતો. જોકે લગ્ન સમયે સામસામે ગવાતાં ફટાણાં ક્યારેક વર તેમજ કન્યા પક્ષની દીકરીઓમાં ઝઘડાઓનું કારણ પણ બનતાં હતાં. અમુક ગાણાંના તદ્દન અરુચિકર ભાગો ત્યજી દઈને શક્ય તેટલાં લગ્ન ગીતો અને ફટાણાં પાછળ આપ્યાં છે.

લગ્નના દસેક દિવસ પહેલાં સુંઢાળીયો આવ્યા પછી કંકોત્રી લખવા માટે ગામમાં રહેતાં સગાં વહાલાં અને આખા કુટુંબનાં સ્ત્રી-પુરૂષોને ભેગાં કરવામાં આવતો. કોરા કાગળમાં જ ગામ દીઠ બધો સર્ગોની નામ લખી ગામના વાળંદ સાથે દરેક ગામે રૂબરૂ કંકોત્રી મોકલવામાં આવતી હતી. તે પછી વાળંદ દરેક ગામે જઈને કંકોત્રીમાં જેટલાં નામ હોય તે બધાના ઘરે ઉંબરા પર કંકુ વડે રંગેલા ચોખા મૂકતા. જે સંબંધિત ઘરવાળું સગુ કંકોત્રી લાવવા બદલ વાળંદને અમુક રકમ આપતું. કંકોત્રી લાવનારને અગાઉ ઘર દીઠ આઠ આના આપવામાં આવતા હતા તે પછી એક રૂપિયો થયો ત્યારબાદ વધતાં વધતાં હાલ ઘરદીઠ ઓછામાં ઓછા પાંચ રૂપિયા આપવામાં આવે છે. ૧૯૯૦ પછી હાથે લખવાના

બદલે કંકોત્રીઓ છપાવવામાં આવે છે.છાપેલી કંકોત્રીઓ દૂરના ગામોમાં ટપાલથી અથવા રૂબરૂ પહોંચાડવામાં આવે છે.

તે પછી ગણેશ સ્થાપન કરવામાં આવે છે.ત્યારબાદ તોરણ-માંડવા મુહૂર્ત કરવામાં આવે છે.તોરણ માટે આંબાનાં પાનનાં તોરણજે તેમના ધરાક હોય તે તોરણ લાવનારને કુટુંબની બધી સ્ત્રીઓ તરફથી ભેટ તરીકે દાણા અને ઘરવાળા તરફથી ગોળ પણ આપવામાં આવે છે.જ્યારે ખીજડાની સોટીઓ લાવનારને દાણા અને એક વાડકામાં ઘી સાથે ગોળ આપવામાં આવતો હતો અને હજુ પણ આપવામાં આવે છે.આંબાનાં તોરણ કુટુંબના દરેકના ઘરે પહોંચાડવામાં આવે છે અને તે તોરણ ઘરના ટોડલે લટકાવવામાં આવતાં અને હજુ પણ લટકાવવામાં આવે છે.આંબાના પાનનું મોટું તોરણ ફળિયાના નાકે બાંધવામાં આવતું હતું.ગણેશ સ્થાપન અને માંડવાનું કામ પત્યા પછી કુટુંબની સ્ત્રીઓ ગાર-માટી લેવા પોતાના ગૌર અને ઢોલી સાથે ગામની ભાગોળે જતી.આ પ્રથા પણ હાલ ચાલુ છે.ગાર-માટી લાવવાની વિધિ પછી ગોર ગ્રહશાંતિ અથવા લગ્નની વિધિ માટે તેમાંથી વૈદી તૈયાર કરતા.વૈદી બની ગયા પછી સાંજના સમયે ગ્રહશાંતિ માટે યજ્ઞ કરી ધાર્મિક વિધિ પુરી કરવામાં આવતી હતી.આ પ્રથા પણ હાલ ચાલુ છે.

પ્રથમવારનાં દીકરાનું લગ્ન થતું હોય તો સાંજે ગામમાં તેનું કુલેકું કાઢવામાં આવતું હતું.તે આખા ગામના મોટાભાગના વિસ્તારમાં ફરતું હતું.શણગારેલ ઘોડો લાવવામાં આવતો હતો.કુલેકું સાંજે કાઢવામાં આવે ત્યારે ઢોલી ઢોલ વગાડતો અને શરણાઈવાળા શરણાઈઓ વગાડતા આગળ ચાલતા.૧૯૯૦ સુધી લગભગ બધાં જ કુલેકામાં ધરાક હોય તે વાળંદ મશાલ લઈ ને આગળ ચાલે અને તે રીતે અજવાળું કરવામાં આવતું હતું.કારણ કે તે સમયે લાઈટની સુવિધા નહોતી.ત્યાર બાદ ૧૯૯૫ની આજુબાજુથી કેરોસીનની પેટ્રોમેલ આવી અને મશાલો બંધ થઈ.

મઝા આવે તેવી બાબત એ હતી કે દરેક ચકલે કુલેકું થોભાવવામાં આવતું ત્યારે ગામના બારોટ હુડો બોલેલ જેમાં મહાભારત આધારિત દુષા બોલે અને દુહો પુરો થાય ત્યારે ગામલોકો મોટેથી હુરો (હુરિયો) બોલીને બારોટને સામું પ્રોત્સાહન આપતા.થોડા સમય પછી કેટલાક લોકો ઢોલબ બેંડવાજાં અને મશક (બગલ પાઈપ અથવા બેંગ પાઈપર) શરણાઈ પણ મંગાવતા હતા.ભારામાં છોકરાનું કુલેકું કાઢવાનું હોય તે દિવસે સવારે આખા ગામની સ્ત્રીઓ ફટાણાં ગાતી ગાતી આવતીલ તેમને રિવાજ પ્રમાણે ઘરદીઠ સવા શેર ગોળ આપવામાં આવતો હતો. ઘણીવાર ફક્ત કુલેકાના નિમિત્તે જ દસ ભાર રવા ગોળ વહેંચવામાં આવતો.તે પ્રથા સમય જતાં બંધ થઈ.

જો દીકરીનું લગ્ન હોય તો લગ્નના આગલા દિવસે પોતાનો ધરાક હોય તે કુંભારના ત્યાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ સાંજે ઢોલીને લઈ ચાકડો વધાવવા જતા.તે ઉપરાંત લગ્નના

દિવસે બધાં કુટુંબીઓ કુંભારના ત્યાંથી કોરું નવું બે ઘડાનું બેડું લઈ આવતાલ તેને ઘરનો કોઈ દીકરો માથે લેતો અને બધાં ત્યાંથી પોતાના અન્ય કુટુંબીના ત્યાં જઈને તેમાં પાણી ભરી લાવતા (અને અનાજની ઢગલી પર તેનું સ્થાપન કરી જવારા ઉગાડતા

લગભગ ૧૯૯૦ની આજુબાજુ સુધી વરની માતા અને કુટુંબની સ્ત્રીઓને જાનમાં લઈ જવામાં આવતી નહોતી. વરની માતાએ જાનમાં જવાનો રિવાજ તે પછી ચાલુ થયો. વર પક્ષવાળા કન્યા પક્ષનાં ત્યાંલ કન્યાને પહેરાવવાના દાગીના વગેરે લઈ તેનું દહેજ ભરવા જતા. દહેજ ભર્યા બાદ આ પાણી કરી ઉતારે પરત આવતા. આ સમાજમાં દહેજમાં મૂકવામાં આવતા દાગીનામાં સમય જતાં વધારો થતો જ જાય છે. હવે પરિવર્તન આવ્યા અને સમસ્તનાં સમૂહલગ્નો એક જ દિવસે કરવામાં આવતાં હોય છે. જેમાં બધી જાનોનો ઉતારો એક જ જગ્યાએ હોય છે અને જમણવાર પણ એક જ જગ્યાએ સમૂહમાં હોય છે.

આણું :

લગ્ન કર્યા બાદ દીકરી જ્યારે ઉંમરલાયક થાય ત્યારે તેનાં માબાપ તેનું આણું કરતાં અને તેને સાસરે વળાવવામાં આવતી હતી. આણા સમયે તેના પિતાએ લાવેલાં હાથી દાંતનાં બલૈયો દીકરીને પહેરાવવામાં આવતાં હતાં. તે સમય જતાં બંધ થયા. ૧૯૬૦-૬૫ની સાલ સુધી આણામાં વર્ણ કુટુંબના આઠ-દસ પૂરુષો વહુને તેડવા જતા. આ પ્રથામાં ધીરે ધીરે પરિવર્તન આવ્યું અને વરના ઘરના બે પુરુષોએ તેડવા જવાનો રિવાજ ચાલુ થયો. હવે લગ્નની સાથે જ આણું કરી દેવામાં આવે છે. આણાના સમયે દીકરીની પેટીમાં તેના કુટુંબની અને અન્ય સગી થતી હોય તેવી સ્ત્રીઓની શીખ મૂકવામાં આવતી હોય છે. દીકરીની પેટીમાં કપડાં વગેરે સાથે ચીરિયાં ભરેલી ઇંઢોણી સાથે માથા પર ઇંઢોણી નીચે મુકવા માટે ગાદલી પણ આપવામાં આવતી હતી. આણું કર્યા પછી બે કે ત્રણ દિવસ દીકરી તેના સાસરે રહેતી હતી. ત્યાર બાદ તેને પિયર તેડી જવામાં આવતી હતી. ત્યાર બાદ તે વાર તહેવારે સાસરે

આવ જા કરતી. દીકરીનો ખોળો ભરાવી તેને પિયર તેડી લાવ્યા પછીલ તેના બાળકના જન્મ બાદ તેનું જીયાણું કર્યા પછી અથવા તો પિતા તરફથી દીકરીને તેનાં કપડાં અને દાગીનાની પેટી આપી દેવામાં આવે ત્યારે તે કાયમ માટે તેની સાસરીમાં રહેતી. આ પ્રથા હાલ નાબૂદ થઈ ગઈ છે. હવે લગ્ન પછી મોટે ભાગે દીકરી સાસરે રહે છે.

જીયાણું અને ત્યાર બાદ :

સામાન્ય રીતે દરેક સ્ત્રીનું તેની સાસરીમાં તેનું સીમંત (ખોળા ભરણું) કરવામાં આવે ત્યારે પિયર તેડી જઈને તેની પ્રથમ પ્રસૂતિ પિયરમાં જ કરાવવામાં આવે છે. દીકરીના બાળકના જન્મ પછી તે ગૌચણી કરવા માટે તેના સાસરે જતી. ત્યાર બાદ બાળક એકાદ

વર્ષનું થાય ત્યારેક દીકરીનું જીયાણું કરવામાં આવતું હતું. જીયાણાનો સૂઢાડીયો મોકલતાં દીકરીની સાસરીમાંથી કુટુંબના પુરુષો જીયાણું લેવા માટે આવતા. જીયાણામાં દીકરીનેક ભાણીયા અથવા ભાણીને અને જમાઈને સોનાનો દાગીનો આપવાનો રિવાજ હાલમાં છે. આ ઉપરાંત દીકરીક ભાણીયા અથવા ભાણીને તથા જમાઈને એક જોડી કપડાં અને દીકરીના સસરાને ધોતિયુંક સાસુક દેરાણી અને જેઠાણીને સાડલા આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત દીકરીને બે કે ત્રણ ગાદલાં અને બે કે ત્રણ રજાઈઓક ઓશીકાંક ચાદર અને તેના બાળક માટે ઘોડિયું આપવામાં આવતું હતું. ત્યાર બાદ દીકરીને પલંગોક સોફાક ફીઝક ટી.વી.ક લોખંડના પટાળાક કબાટક ટી.વી.કે શોકેસ વગેરે આપવાનો રિવાજ ચાલુ થયો જે ચાલુ છે અને તેમાં વધારો થયા જ કરે છે.

અત્યારના સમયમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ દીકરીના કુટુંબીઓને જીયાણા પર તેડાવ્યા વગર દીકરીની સાસરીમાં સામેથી જઈને જીયાણું આપી આવે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ

૧. આર.ટી.સાવલિયાક ગુજરાતના પાટીદારોક પરંપરા અને પરિવર્તનક અમદાવાદ. પૃ. ૧૧૩-૧૧૯૧૭.
૨. ભદ્ર અરવિંદભાઈ (૧૯૮૫) ગુજરાતના ચૌધરીઓક ગૂજરત વિદ્યાપીઠક અણંદાવાદ. પૃ. ૭૫-૭૭
૩. પટેલ પ્રકાશક આંજણા પટેલોનો સામાજિક અભ્યાસક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, ૨૦૦૬. પૃ. ૧૪૬-૧૪૮
- ૪, આંજણા યુવક (માસિક) વિસનગરક ૧૯૮૮-૧૯૮૯ક લેખ-૪.

ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST)ની નાના વ્યવસાયો પર થતી અસરોનો અભ્યાસ

સંશોધક

વ્યાસ ઈપ્સા રાજેશભાઈ

PhD Scholar

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સારાંશ

ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST) એ સ્વતંત્રતા પછીનો સૌથી મોટો અને 'નોંધપાત્ર પરોક્ષ કર સુધારો છે જે 1 જુલાઈ, 2017 થી લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો જે ભારતને એક એકીકૃત સામાન્ય બજાર બનાવે છે. તે માલ અને સેવાઓના પુરવઠા પર લાદવામાં આવે છે અને તે VAT, સેવા કર, વેચાણ કર વગેરે જેવા અન્ય તમામ કરને સમાવી લે છે. GST ના અમલીકરણના થોડા મહિના પછી, નાના વ્યવસાય માલિકો તેમના વ્યવસાય પર GST ની 'સંભવિત અસરો' ને સમજવામાં વ્યસ્ત છે. એ એક જાણીતી હકીકત છે કે SMEs (નાના અને મધ્યમ ઉદ્યોગો) 'અર્થતંત્રના મુખ્ય વિકાસ ચાલક અને GDP માં મુખ્ય ફાળો આપનારા' છે. જ્યારે કેટલાક વ્યવસાય માલિકોએ GST લાગુ કરવા બદલ 'ભારત સરકાર' ની પ્રશંસા કરી છે, તો અન્ય લોકો બહુ 'વિશ્વાસિત' નથી. આ પેપર નાના વ્યવસાયના દ્રષ્ટિકોણથી નવા શાસનના ફાયદા અને પડકારોનું અન્વેષણ કરીને નાના વ્યવસાયો પર GST ની એકંદર અસરને સમજવાનો પ્રયાસ કરે છે. એવું લાગે છે કે GST ઇનપુટ ક્રેડિટ મેળવવાની સરળ પ્રક્રિયા, સિંગલ પોઈન્ટ ટેક્સ, કેસ્કેડીંગ ટેક્સ સિસ્ટમ નાબૂદ કરવા અને સરળ કરવેરા જેવા ઘણા સકારાત્મક પાસાઓ લાવશે. આ ફાયદા નકારાત્મક પાસાઓની ભરપાઈ કરે છે.

મુખ્ય શબ્દો :- GST, નાના વ્યવસાયો, GSTની અસર

પ્રસ્તાવના

ગુડ્સ અથવા સર્વિસ ટેક્સ અથવા GST એ 1200 થી વધુ માલ અને સેવાઓ પર લાદવામાં આવતો એક સમાન પરોક્ષ કર છે જે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા લાદવામાં આવતા લગભગ 17 વિવિધ પરોક્ષ કર અને 9 સેસને બદલે છે. જેમ અગાઉ જણાવ્યું હતું કે GST પહેલાના પરોક્ષ કર માળખામાં વિવિધ છટકબારીઓને કારણે, સરકાર અને પરોક્ષ કરદાતાઓ બંને જટિલ પરોક્ષ કર માળખું, બહુવિધ

પાલન, કેસ્કેડિંગ અસર, કુગાવો વગેરે જેવી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી રહ્યા હતા, તેથી પહેલાથી અસ્તિત્વમાં રહેલા પરોક્ષ કર માળખાને સરળ અને સ્પષ્ટ કરવેરા પ્રણાલીમાં સુધારવાની જરૂર હતી. તેથી, ભારતના રાષ્ટ્રપતિ અને ભારત સરકાર દ્વારા 1 જુલાઈ 2017 ના રોજ મધ્યરાત્રિએ GST લાગુ કરવામાં આવ્યો.

સ્વતંત્રતા પછી ભારતમાં GST ને સૌથી મોટો કર સુધારણા માનવામાં આવે છે કારણ કે તેણે દેશની અગાઉની પરોક્ષ કરવેરા પ્રણાલીમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા વિવિધ છટકબારીઓનો ઉકેલ પૂરો પાડ્યો હતો જેમ કે કેસ્કેડિંગ અસર, બહુવિધ પાલન, વગેરે અને 17 વિવિધ પરોક્ષ કરને GST નામના એક જ કરમાં નાબૂદ કર્યા હતા અથવા ડૂબાડી દીધા હતા, જેનાથી અર્થતંત્રમાં માલનો પ્રવાહ ઝડપી બન્યો, પરિવહન ખર્ચમાં ઘટાડો થયો અને કર નોંધણી, ફાઇલિંગ અને ચુકવણી સરળ અને ઝડપી બની જે વધુ લોકોને પોતાનો વ્યવસાય શરૂ કરવા અથવા સ્વરોજગાર બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરશે. ભારતની વસ્તી આશરે 1.3 અબજ છે અને GST પહેલા ફક્ત 60 લાખ લોકો પરોક્ષ કર વ્યવસ્થા હેઠળ હતા પરંતુ GST લાગુ થયાના 7 મહિના પછી જ લોકોની સંખ્યા 60 લાખથી વધીને લગભગ 1 કરોડથી વધુ થઈ ગઈ છે.

નાના વ્યવસાય એટલે :-

૧ કરોડથી ૧૦ કરોડ રૂપિયા સુધીનું રોકાણ અને ૫ કરોડ રૂપિયાથી વધુનું ટર્નઓવર ધરાવતી પરંતુ ૫૦ કરોડ રૂપિયાથી ઓછી આવક ધરાવતી કંપનીઓને નાના ઉદ્યોગો કહેવામાં આવે છે.

સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ :-

1. નાના વ્યવસાયો પર GSTની અસર જાણવી.
2. GST લાગુ થવાથી નાના વ્યવસાયોને થતાં ફાયદા જાણવા.
3. GST લાગુ થવાથી નાના વ્યવસાયોને નડતાં પડકારોને જાણવા.

સંશોધન અભ્યાસનું મહત્વ :-

- આ સંશોધન અભ્યાસ દ્વારા GSTની નાના વ્યવસાયો પર થતી અસરોને જાની શકાશે.
- આ સંશોધન અભ્યાસ દ્વારા GST લાગુ થવાને કારણે નાના વ્યવસાયોને થતાં ફાયદાઓને જાણી શકાશે.
- આ સંશોધન અભ્યાસ દ્વારા GST લાગુ થવાને કારણે નાના વ્યવસાયોને નડતાં પડકારોને જાણી શકાશે.

સંશોધન અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર :-

આ સંશોધન અભ્યાસના કાર્યક્ષેત્રમાં નાના વ્યવસાયોને ગુડ્સ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ (GST) લાગુ થવાથી નાના વ્યવસાયો પર પડતી અસરો, ફાયદા અને સામનો કરવો પડતો પડકારોનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

માહિતીનું એકત્રીકરણ :-

આ સંશોધન અભ્યાસ ગૌણ માહિતીના આધારે કરવામાં આવેલ છે. જેમાં ગૌણ માહિતી વિવિધ પુસ્તકો, વેબસાઇટો, સામયિકો , પૂર્વે થયેલા સંશોધનો વગેરેમાંથી મેળવવામાં આવી છે.

માહિતીનું વિશ્લેષણ :-

❖1.નાના વ્યવસાયો પર GSTની અસરો :-

સકારાત્મક અસરો: :-

1. કર માળખાનું સરળીકરણ: GST VAT, એક્સાઇઝ ડ્યુટી અને સર્વિસ ટેક્સ જેવા અનેક પરોક્ષ કરને એક જ કરથી બદલે છે. આ વિવિધ કર સત્તાવાળાઓ સાથે વ્યવહાર કરવાની જટિલતાને ઘટાડીને નાના વ્યવસાયો માટે કર પાલનને સરળ બનાવે છે.

2. વ્યાપક બજાર એક્સેસ: GST હેઠળ, વ્યવસાયો ખરીદી પર ચૂકવવામાં આવતા કર માટે ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટનો દાવો કરી શકે છે, જે સરળ આંતર-રાજ્ય વેપારને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ મોટા બજારોમાં પ્રવેશ ખોલે છે, જેનાથી નાના વ્યવસાયો બહુવિધ રાજ્ય કરના બોજ વિના પ્રાદેશિક સરહદોની બહાર વિસ્તરણ કરી શકે છે.

3. સુધારેલ પારદર્શિતા: GST સિસ્ટમ વ્યવસાયોને યોગ્ય રેકોર્ડ જાળવવાની જરૂર છે, જે વધુ સારી નાણાકીય શિસ્ત અને પારદર્શિતા તરફ દોરી શકે છે. આ ખાસ કરીને નાના વ્યવસાયો માટે ફાયદાકારક છે જે ધિરાણકર્તાઓ અથવા રોકાણકારો સાથે વિશ્વસનીયતા બનાવવા માંગે છે.

4. ટેક્સ ક્રેડિટ: નાના વ્યવસાયો હવે તેમની ખરીદી પર ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટનો દાવો કરી શકે છે, જેનો અર્થ છે કે તેઓ આઉટપુટ પર એકત્રિત કરેલા કર સામે ઇનપુટ પર ચૂકવેલા કરને સરભર કરી શકે છે. આનાથી તેમની એકંદર કર જવાબદારી ઘટાડવામાં અને રોકડ પ્રવાહમાં સુધારો કરવામાં મદદ મળે છે.

5. ડિજિટલ રેકોર્ડ-કીપિંગ: ડિજિટલાઇઝેશન તરફ GSTનું દબાણ (GSTN, ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ દ્વારા) નાના વ્યવસાયોને વાસ્તવિક સમયની માહિતી પૂરી પાડીને અને ટેક્સ ફાઇલિંગમાં ભૂલો ઘટાડીને, પાલનને સરળ બનાવી શકે છે.

નકારાત્મક અસરો:

1. પાલન ખર્ચમાં વધારો: નાના વ્યવસાયોને GST સિસ્ટમમાં અનુકૂળન કરવામાં પડકારોનો સામનો કરવો પડી શકે છે. આમાં નવા એકાઉન્ટિંગ સોફ્ટવેર, રિટર્ન ફાઇલ કરવા માટે વ્યાવસાયિકોની ભરતી અને નવા નિયમોને સમજવા સંબંધિત ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે. મર્યાદિત સંસાધનો ધરાવતા વ્યવસાયો માટે, આ ખર્ચ બોજારૂપ હોઈ શકે છે.

2. રોકડ પ્રવાહના પડકારો: જ્યારે ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ ઉપલબ્ધ હોય છે, ત્યારે નાના વ્યવસાયોને હજુ પણ વેચાણ પર GST અગાઉથી ચૂકવવાની જરૂર પડે છે. જો ક્રેડિટનો દાવો કરવામાં વિલંબ થાય છે અથવા જો વ્યવસાયમાં સ્ટોક ટર્નઓવરનું પ્રમાણ વધુ હોય તો આનાથી કામચલાઉ રોકડ પ્રવાહની સમસ્યાઓ થઈ શકે છે.

3. ફાઇલિંગમાં જટિલતા: જ્યારે GST સિસ્ટમ કરને સરળ બનાવવાનો હેતુ ધરાવે છે, ત્યારે નાના વ્યવસાયોને ઘણીવાર ફાઇલિંગ પ્રક્રિયા જટિલ લાગે છે, ખાસ કરીને જો તેઓ ચોક્કસ આવશ્યકતાઓથી અજાણ હોય અથવા સમયસર રિટર્ન ફાઇલ કરવામાં નિષ્ફળ જાય. મોડા ફાઇલિંગ માટે દંડ નાના વ્યવસાયોને વધુ તાણ આપી શકે છે.

4. કિંમત નિર્ધારણ પર અસર: ચોક્કસ દેશમાં GST કેવી રીતે રચાયેલ છે તેના આધારે, કેટલાક નાના વ્યવસાયો માલ અને સેવાઓના ખર્ચમાં વધારો અનુભવી શકે છે, જેના કારણે ગ્રાહકો માટે કિંમતો વધી શકે છે. જો નાના વ્યવસાયો આ ખર્ચો પસાર કરી શકતા નથી, તો તેઓ માર્જિન દબાણનો સામનો કરી શકે છે.

5. સંક્રમણમાં અનિશ્ચિતતા: નાના વ્યવસાયોને નવી કર વ્યવસ્થામાં સંક્રમણ સાથે સંઘર્ષ કરવો પડી શકે છે. આનાથી વિક્ષેપો થઈ શકે છે, ખાસ કરીને એવા ક્ષેત્રોમાં જે મેન્યુઅલ એકાઉન્ટિંગ પર ખૂબ આધાર રાખે છે અથવા જટિલ સપ્લાય ચેઇન ધરાવતા હોય છે.

❖2. GST હેઠળ નાના વ્યવસાયો માટે ફાયદા :-

1. એકીકૃત કર પ્રણાલી: GST વિવિધ પરોક્ષ કર (જેમ કે VAT, એક્સાઇઝ અને સર્વિસ ટેક્સ) ને એકમાં એકીકૃત કરે છે. આ રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે વિવિધ કરનો સામનો કરવાની જરૂરિયાતને દૂર કરે છે, જે એકંદરે કર માળખાને સરળ બનાવે છે.

2. ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટની ઍક્સેસ : નાના વ્યવસાયો માલ અને સેવાઓની ખરીદી પર ચૂકવવામાં આવતા કર માટે ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ (ITC) નો દાવો કરી શકે છે. આ ઇનપુટ પર ચૂકવવામાં આવતા કરને આઉટપુટ પર એકત્રિત કર સાથે સરભર કરીને એકંદર કર બોજ ઘટાડવામાં મદદ કરે છે.

3. વ્યવસાય કરવાની સરળતા: ટેક્સ ફાઇલિંગના ડિજિટલાઇઝેશન અને GST નેટવર્ક (GSTN) પ્લેટફોર્મ સાથે, વ્યવસાયો તેમના રિટર્ન ઓનલાઇન ફાઇલ કરી શકે છે, ચુકવણીઓ ટ્રેક કરી શકે છે અને વધુ સરળતાથી પાલન કરી શકે છે. આ પ્રક્રિયાઓને સુવ્યવસ્થિત કરે છે જે અગાઉ વધુ જટિલ હતી.

4. સ્પર્ધાત્મક ભાવનિર્ધારણ: GST દ્વારા કેસ્કેડીંગ કર (કર પર કર) દૂર કરવામાં આવ્યો હોવાથી, તે માલ અને સેવાઓની કિંમત ઘટાડી શકે છે, જેનાથી નાના વ્યવસાયો માટે ગ્રાહકોને સ્પર્ધાત્મક ભાવો ઓફર કરવાનું સરળ બને છે.

5. ઔપચારિકતાને પ્રોત્સાહન: GST અપનાવીને, નાના વ્યવસાયો ઔપચારિક અર્થતંત્રમાં પ્રવેશ કરે છે, જેનાથી તેઓ વિવિધ સરકારી યોજનાઓ, ધિરાણની સરળ પહોંચ અને વ્યાપક બજાર પહોંચ માટે લાયક બને છે. તે તેમને સપ્લાયર્સ અને ગ્રાહકો સાથે વિશ્વસનીયતા અને પારદર્શિતા બનાવવામાં પણ મદદ કરે છે.

6. આંતર-રાજ્ય વેપાર લાભો: GST વ્યવસાયોને કરના બહુવિધ સ્તરોનો સામનો કર્યા વિના રાજ્ય રેખાઓમાં માલ વેચવાની મંજૂરી આપે છે, જેનાથી નાના વ્યવસાયો માટે તેમના સ્થાનિક બજારોથી આગળ વિસ્તરણ કરવાનું સરળ બને છે.

❖ GST હેઠળ નાના વ્યવસાયો માટે પડકારો:

1. વહીવટી બોજ: GST રિટર્ન (માસિક, ત્રિમાસિક અથવા વાર્ષિક) નિયમિત ફાઇલ કરવાની જરૂરિયાત ભારે પડી શકે છે, ખાસ કરીને સમર્પિત એકાઉન્ટિંગ વિભાગો વિનાના નાના વ્યવસાયો માટે. પાલન ન કરવાથી અથવા વિલંબથી દંડ થઈ શકે છે.

2. રોકડ પ્રવાહના મુદ્દાઓ: નાના વ્યવસાયોએ તેમના વેચાણ પર GST અગાઉથી ચૂકવવો પડશે. જ્યારે ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ આ રકમ વસૂલવામાં મદદ કરે છે, ક્રેડિટ પ્રાપ્ત કરવામાં વિલંબ કામચલાઉ રોકડ પ્રવાહ સમસ્યાઓ ઊભી કરી શકે છે.

3. અમલીકરણ ખર્ચ: GST સિસ્ટમમાં સંક્રમણમાં યોગ્ય એકાઉન્ટિંગ સિસ્ટમ્સ સેટ કરવાનો સમાવેશ થાય છે, જેમાં નવા સોફ્ટવેર ખરીદવા અથવા સંક્રમણનું સંચાલન કરવા માટે વ્યાવસાયિકોને રાખવાનો

સમાવેશ થઈ શકે છે. આ સેટઅપ ખર્ચ બોજારૂપ હોઈ શકે છે, ખાસ કરીને સૂક્ષ્મ અને નાના ઉદ્યોગો માટે.

4. જટિલ GST દર માળખું: બહુવિધ ટેક્સ સ્લેબ (દા.ત., 5%, 12%, 18%, 28%) નાના વ્યવસાય માલિકો માટે મૂંઝવણભર્યા હોઈ શકે છે. લાગુ કરવા માટે યોગ્ય દરની ગેરસમજ પાલનમાં ભૂલો તરફ દોરી શકે છે, જેના પરિણામે દંડ થઈ શકે છે.

5. દસ્તાવેજીકરણનો બોજ: GST હેઠળ વ્યવસાયોને ઇન્વોઇસ, રિટર્ન અને ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટના પુરાવા સહિત વ્યાપક દસ્તાવેજો જાળવવાની જરૂર છે. આ કંટાળાજનક અને સમય માંગી લે તેવું હોઈ શકે છે, ખાસ કરીને મર્યાદિત સંસાધનો ધરાવતા નાના વ્યવસાયો માટે.

6. માર્જિન પર અસર: જ્યારે ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ ઉપલબ્ધ હોય છે, ત્યારે કેટલાક નાના વ્યવસાયોને GST માટે જરૂરી અપફ્રન્ટ ચુકવણીને કારણે શરૂઆતમાં તેમના ખર્ચમાં વધારો થઈ શકે છે. જો આ વ્યવસાયો વધેલા ખર્ચને ગ્રાહકોને પસાર કરી શકતા નથી, તો તેમના નફાના માર્જિનને નુકસાન થઈ શકે છે.

સંશોધન અભ્યાસના તારણો :-

- ભારતમાં GST લાગુ થવાથી નાના વ્યવસાયો પર તેની સકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને પ્રકારની અસરો થાય છે. સકારાત્મક અસરોમાં કાર માળખું સરળ થયું, વ્યાપક બજાર, નાના વ્યવસાયોને ટેક્સ ક્રેડિટ, ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ દ્વારા વાસ્તવિક સામયની માહિતી વગેરે. જ્યારે નકારાત્મક અસરોમાં નાના વ્યવસાયોને સિસ્ટમમાં અનુકૂળન સાધવામાં વિલંબ, રોકડ પ્રવાહની સમસ્યા, કિંમત નિર્ધારણ પર અસર અને સંક્રમણમાં અનિશ્ચિતતા વગેરે.
- GST લાગુ થવાને કારણે નાના વ્યવસાયોને રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર સ્તરે વિવિધ કરવાની જરૂર નથી, વ્યવસાય કરવામાં સારળતા, સ્પર્ધાત્મક ભાવ નિર્ધારણ, ઔપચારિકતાને પ્રોત્સાહન, આંતર-રાજ્ય લાભો વગેરે જેવા ફાયદા થયા છે.
- GST લાગુ થવાથી નાના વ્યવસાયોનો વહીવટી બોજો વધી ગયું છે, રોકડ પ્રવાહના મુદ્દા, દસ્તાવેજીકરણ બોજો અને માર્જિન પર અસર જેવા પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

1. "જીએસટી ના કારણે અર્થતંત્રના કેટલાક ક્ષેત્રો પર પડેલી અસરો" (2020), KCG Volume-41
2. Shivani (2020), "Impact of GST on Micro, Small and Medium Enterprises" IJSPR Issue-157, Volume 57, ISSN : 2349-4689.

3. www.GST.gov.in
4. www.gst.nic.in.govt.of.india.
5. <https://www.captainbiz.com>

योगशास्त्र में समाधि निरूपण

जानी ऋत्तिककुमार जितेन्द्रभाई

शोधच्छात्र / JRF

श्री सोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालय, वेरावल

योगशास्त्र में महर्षि पतंजलि विरचित योगसूत्र का स्थान महत्वपूर्ण ग्रन्थ के रूप में माना जाता है। योगसूत्र में महर्षि पतंजलि योग शब्द का अर्थ समाधि कहते हैं। तथा भाष्यकार व्यास भी योगसूत्रकार का पक्ष प्रबलरूप से समर्थित करते हुए योग का अर्थ समाधि ही बतलाते हैं। यथा –

“योगः समाधिः।”¹

योग शब्द पाणिनीयव्याकरण के अनुसार तीन धातुओं से सिद्ध हो सकता है। और वह तीन धातु कुछ इस प्रकार है।

युज् समाधौ (दिवादिगणीयः)

युजिर् योगे (रुधादिगणीयः)

युज् संयमने (चुरादिगणीयः)²

इन तीन धातुओं में से योग शब्द युज् समाधौ धातु से ही निष्पन्न क्यों माना जाए यह जिज्ञासा सामान्य रूप से किसी भी जिज्ञासु के मन में हो सकती है। तो इस जिज्ञासा का समाधान कुछ इस प्रकार से समझ सकते हैं कि जो, महर्षि पतंजलि विरचित योगसूत्र है उस योगसूत्र में स्वयं आचार्य योग का लक्षण बतलाते हुए कहते हैं कि, “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।”³ इस सूत्र से हम जान सकते हैं कि जो, चित्तवृत्तिनिरोधात्मक योग है यह अर्थ सिर्फ युज् समाधौ धातु के द्वारा ही हमें प्राप्त हो सकता है। युज् समाधौ धातु से घञ् प्रत्यय करने से योग शब्द निष्पन्न होता है। इसी लिए योगदर्शन का जो आधारभूत ग्रंथ है योगसूत्र तथा व्यासभाष्य उन दोनों ग्रंथों में योग शब्द का अर्थ समाधि ही स्वीकार किया है।

¹ व्यासभाष्यम्, व्याख्याकार – डॉ. सुरेशचन्द्र श्रीवास्तव, पृ. क्र. १

² पाणिनीयगणपाठः।

³ योगसूत्रम् १.२

योगसूत्र में समाधि के मुख्यरूप से दो भेद बताये गए हैं।⁴

1. सम्प्रज्ञातसमाधि।
2. असम्प्रज्ञातसमाधि।

योगसूत्र में वर्णित इन दोनों समाधियों के भी फिर अवान्तरूप से प्रभेद बताये गए हैं। जिसमें सम्प्रज्ञातसमाधि के चार भेद और असम्प्रज्ञातसमाधि के दो भेदों की चर्चा की गयी है।

1. सम्प्रज्ञातसमाधि के अवान्तर भेद –⁵

1. वितर्कानुगतसमाधि
2. विचारानुगतसमाधि
3. आनन्दानुगतसमाधि
4. अस्मितानुगतसमाधि

2. असम्प्रज्ञातसमाधि के अवान्तर भेद –⁶

1. भवप्रत्यय
2. उपायप्रत्यय

योगदर्शन का समसामयिक काल का जो महत्वपूर्ण ग्रंथ माना जाता है वह ग्रंथ है हठयोगप्रदीपिका। हठयोगप्रदीपिका के रचनाकार हैं स्वामी स्वात्मराम योगी। हठयोगप्रदीपिका के चतुर्थ उपदेश (समाधिक्रमः) में समाधि का वर्णन करते हुए ग्रन्थकार समाधिक्रम बतलाते हैं। यथा –

“अथेदानीं प्रवक्ष्यामि समाधिक्रममुत्तमम्।
मृत्युघ्नं च सुखोपायं ब्रह्मानन्दकरं परम्॥”⁷

यहाँ पर कहते हैं कि, अथ अर्थात् आसन, कुंभक तथा मुद्रादि के कथन के पश्चात् अब श्री आदिनाथ द्वारा संपादित की हुई उत्कृष्ट समाधि के क्रम के विषय पर बतलाता हूँ। यहाँ पर ग्रन्थकार समाधि के विषय में कहते हैं कि यह जो समाधि है वह मृत्युरूपी काल का हनन

⁴ पातञ्जलयोगसूत्रम्।

⁵ वितर्कविचारानन्दाऽस्मितानुगमात्सम्प्रज्ञातः। योगसूत्रम् १.१७

⁶ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम्। योगसूत्रम् १.१९

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्। योगसूत्रम् १.२०

⁷ हठयोगप्रदीपिका ४/२

करने वाली है। समाधि, सुख का उपाय बतलाने वाली है, यहाँ पर सुख का अर्थ है देह के त्याग का जो जनक मन की वासनाओं का नाश करने वाला जो तत्वज्ञान अर्थात् जीवनमुक्ति है वह सुखोपाय से यहाँ ग्रहण करना है। तथा यह समाधि परब्रह्मानंद की कारिका है। ब्रह्मानंद से तात्पर्य है प्रारब्ध कर्मों के क्षय के पश्चात् जो जीव और ब्रह्म में अभेद ज्ञान होता है उसीको यहाँ पर ग्रहण करना है। तथा आगे समाधि का स्वरूप बतलाते हुए ग्रंथकार स्वयं लिखते हैं कि –

“सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं भजति योगतः।

तथात्ममनसोरैक्यं समाधिरभिधीयते॥

यदा संक्षीयते प्राणो मानसं च प्रलीयते।

यदा समरसत्वं च समाधिरभिधीयते॥

तत्समं च द्वयोरैक्यं जीवात्मपरमात्मनोः।

प्रनष्टसर्वसंकल्पः समाधिः सोऽभिधीयते॥”⁸

यहाँ समाधि के विषय में बताया गया है कि, जिस प्रकार सैन्धव लवण जल के संयोग से पानी में तत्सम अर्थात् एकरूपता को प्राप्त हो जाता है उसी प्रकार आत्मा तथा मन का संयोग हो जाने से आत्मा तथा मन का एक हो जाना ही समाधि कही जाती है। और जब प्राणवायु सम्यक् रूप से क्षीणत्व को प्राप्त हो जाता है तथा मन भी अपने कारणभूत अहंकार में विलीन हो जाता है तब चित्त का जो समरसत्वभाव है अर्थात् चित्त का जो समभाव है उसी को समाधि कहते हैं। और जीवात्मा और परमात्मा इन दोनों की एकरूपता को ही समता कहते हैं उस समय चित्त का जो सर्वसंकल्प के नष्ट हो जाने वाला भाव है अर्थात् निरोध संस्कार के बल से चित्त का कभी व्युत्थान न होना ही समाधि कही जाती है। हठयोगप्रदीपिकाकारने समाधि के बहुत से पर्यायवाची शब्दों की भी चर्चा हठयोगप्रदीपिका के चतुर्थ उपदेश में की है। यथा –

“राजयोगः समाधिश्च उन्मनी च मनोन्मनी।

अमरत्वं लयस्तत्त्वं शून्याशून्यं परं पदम्॥

अमनस्कं तथाद्वैतं निरालंबं निरंजनम्।

जीवन्मुक्तिश्च सहजा तुर्या चेत्येकवाचकाः॥”⁹

⁸ हठयोगप्रदीपिका ४/५,६,७

तथैव आधुनिककाल में प्रचलित तथा विख्यात ग्रंथ घेरण्डसंहिता में भी समाधि के विषय में महर्षि घेरण्ड लिखते हैं कि -

“समाधिश्च परं योगं बहुभाग्येन लभ्यते।

गुरोः कृपाप्रसादेन प्राप्यते गुरुभक्तितः॥”¹⁰

महर्षि घेरण्ड समाधि के विषय में बताते हैं कि, गुरु की भक्ति से तथा गुरु के कृपाप्रसाद से बड़े भाग्योदय होने पर परं अर्थात् श्रेष्ठ ऐसा समाधि योग की प्राप्ति होती है। आगे वह स्वयं समाधि का लक्षण लिखते हैं कि, -

“घटाद्भिन्नमनः कृत्वा ऐक्यं कुर्यात् परात्मनि।

समाधिं तद्विजानीयाद् मुक्त संज्ञोदशाद्भिः॥

अहं ब्रह्म न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक्।

सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान्॥”¹¹

महर्षि घेरण्ड कहते हैं कि, मन को घट से अर्थात् शरीर से भिन्न करके पृथक् करके परमात्मा में स्थित करें, और जो योगी परमात्मा में मन को स्थित करते हुए मुक्तावस्था को प्राप्त होता है, उस मुक्तावस्था का नाम ही समाधि है। आगे बताते हैं कि वह योगी समाधि को प्राप्त होकर ऐसा जानता है कि, मैं ब्रह्म से भिन्न नहीं हूँ, मैं ब्रह्म ही हूँ। मैं शोकयुक्त नहीं हूँ। मैं नित्य मुक्त स्वभाववाला सत्, चित्, आनन्द स्वरूप हूँ। और महर्षि घेरण्ड समाधि के छह भेद भी स्वग्रंथ में बताते हैं, -

“शाम्भव्या चैव खेचर्या भामर्या योनिमुद्रया।

ध्यानं नादं रसानन्दं लयसिद्धिश्चतुर्विधा॥

पञ्चधाभक्तियोगेन मनोमूर्च्छा च षड्विधा।

षड्विधोऽयं राजयोगः प्रत्येकमवधारयेत्॥”¹²

1. ध्यानयोगसमाधि।

2. नादयोगसमाधि।

⁹ हठयोगप्रदीपिका ४/३,४

¹⁰ घेरण्डसंहिता ७/१

¹¹ घेरण्डसंहिता ७/३,४

¹² घेरण्डसंहिता ७/५,६

- 3.रसानन्दयोगसमाधि।
- 4.लयसिद्धियोगसमाधि।
- 5.भक्तियोगसमाधि।
- 6.राजयोगसमाधि।

निष्कर्ष –

इस प्रकार यदि हम योगशास्त्र में समाधि के स्वरूप को विभिन्न ग्रंथों के परिप्रेक्ष्य में देखे तो, योगसूत्र में चित्त की वृत्तियों के निरोध को योग अर्थात् समाधि कहा गया है। अर्थात् चित्तवृत्तिनिरोधात्मक योग ही समाधि है। वहीं हठयोगप्रदीपिका में आत्मा तथा परमात्मा के संयोग को योग अर्थात् समाधि कहा गया है जो वेदांतदर्शन के सिद्धान्तों के साथ भी काफी साम्य रखता है। और महर्षि घेरण्ड भी घेरण्डसंहिता में समाधि का स्वरूप बताते हैं कि, मन को शरीर से भिन्न करते हुए अर्थात् मन को विषयों से अलग करते हुए परमात्मा में विलीन कर देना ही समाधि अर्थात् योग है।

Artificial Intelligence અને ભવિષ્યનું શિક્ષણ

Dr. Priteshkumar Sureshchandra Rathod

Head, Department of History,

Shri C. H. Bhil Government Arts & Commerce College, Naswadi

શિક્ષણ માનવ સંસ્કૃતિના વિકાસ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે. ઇતિહાસની યાત્રા દરમિયાન શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં ઘણાં પરિવર્તનો થયા છે. પ્રાચીન ગુરુકુલ પદ્ધતિથી માંડીને આધુનિક ડિજિટલ શિક્ષણ સુધી શિક્ષણ વ્યવસ્થાનું સંસ્કરણ સતત ચાલી રહ્યું છે. 21મી સદીમાં કૃત્રિમ બુદ્ધિ (AI) શિક્ષણમાં ક્રાંતિ લાવવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. AI માત્ર શિક્ષણ પદ્ધતિઓને સરળ બનાવતું નથી, પણ વ્યક્તિગત શીખવાની પ્રક્રિયાને વધુ અસરકારક અને સાહજિક બનાવે છે. આ સંશોધન પેપરમાં શિક્ષણના ઐતિહાસિક વિકાસ અને AI દ્વારા ભવિષ્યમાં શક્ય પરિવર્તનોનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવશે.

1. સંશોધનના હેતુઓ:

આ સંશોધન પેપર નીચેના હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે:

- AIના શિક્ષણ પર પડતા પ્રભાવનું વિશ્લેષણ કરવું.
- આધુનિક શિક્ષણમાં AIના ઉપયોગ અને તેના ફાયદાઓની તુલના કરવી.
- AIના વ્યાપક ઉપયોગના પડકારો અને શક્યતાઓનું વિશ્લેષણ કરવું.
- AI આધારિત શિક્ષણ અને પરંપરાગત શિક્ષણ વચ્ચેના તફાવતને સમજાવવું.
- શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષણ સંસ્થાઓ માટે ભવિષ્યની દિશાઓ સમજાવવી.

2. સંશોધન પદ્ધતિ:

આ સંશોધન પેપર ગુણાત્મક અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિ (Qualitative and Historical Method) પર આધારિત છે.

- પ્રાથમિક સ્ત્રોત: નવીન AI આધારિત શિક્ષણ પદ્ધતિઓ, ડિજિટલ પ્લેટફોર્મ્સ અને સંશોધન પેપરની સમીક્ષા પર આધારિત.
- દ્વિતીયક સ્ત્રોત: બૌદ્ધિક પત્રિકાઓ, શૈક્ષણિક અહેવાલો અને AI પર આધારિત વિવિધ સંશોધનો.
- અભ્યાસક્રમ અને ટેકનિકલ વિશ્લેષણ: AI આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલીઓના વર્તમાન ઉપયોગ અને તેના પરિણામોની તુલના.

3. સાહિત્ય સમીક્ષા:

AI અને શિક્ષણવિષયક વિવિધ સંશોધનોમાં આગળની બાબતો આવરી લેવામાં આવી છે:

- "The Role of Artificial Intelligence in Education" (2021) – Smith et al. – AI કેવી રીતે વ્યક્તિગત શિક્ષણ (Personalized Learning) વિકસાવે છે.
- "Future of Learning with AI" (2020) – Brown & Williams – AI શૈક્ષણિક ટૂલ્સ અને વાસ્તવિક જીવનમાં તેનો ઉપયોગ.
- "Challenges in AI-Driven Education" (2019) – Kumar & Patel – AIના જોખમો અને પડકારો.
- "Online Learning vs. Traditional Learning" (2018) – Johnson & Lee – AI આધારિત શિક્ષણ અને પરંપરાગત શિક્ષણ વચ્ચેનો તફાવત.

4. ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ:

4.1. પ્રારંભિક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ:

પ્રાચીન સમયમાં શિક્ષણ ગુરુકુલ પદ્ધતિ પર આધારિત હતું, જ્યાં શિષ્યો તેમના ગુરુ પાસેથી શિક્ષણ મેળવતા. મધ્યકાલીન સમયમાં વિદ્યા માટે સ્કૂલો અને યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના શરૂ થઈ. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછી મશીનરી અને ટેકનોલોજીના પ્રભાવથી શિક્ષણમાં સુધારા થયા.

4.2. ડિજિટલ યુગ અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ:

20મી સદીના અંત અને 21મી સદીની શરૂઆતમાં કોમ્પ્યુટર અને ઇન્ટરનેટના આગમન સાથે ડિજિટલ શિક્ષણની શરૂઆત થઈ. ઓનલાઇન શિક્ષણ અને ઇ-લર્નિંગ દ્વારા શિક્ષણ વધારે પ્રગતિશીલ બન્યું. AI શીખવવાની પદ્ધતિઓમાં ક્રાંતિ લાવવાની સાથે ડિજિટલ યુગે શિક્ષણમાં નવીનતા ઉમેરવાની તક આપી. ગૂગલ ક્લાસરૂમ, ચેટબોટ્સ, સ્માર્ટ ટ્યુટર્સ, મશીન લર્નિંગ અને અનુકૂળ શિક્ષણ (Adaptive Learning) જેવી ટેકનોલોજી એ વિદ્યાર્થીઓને વધુ સારી શીખવાની તક પૂરી પાડી છે.

5. AI અને આધુનિક શિક્ષણ:

5.1. AI આધારિત શિક્ષણની લાક્ષણિકતાઓ:

AI દ્વારા શિક્ષણ વધુ વ્યક્તિગત (Personalized), સમજણસભર અને વાસ્તવિક-સમયની પ્રતિસાદ આપનારી બની શકે છે. AI આધારિત શિક્ષણની કેટલીક મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

વ્યક્તિગત શિક્ષણ (Personalized Learning):

- AI શ્રેણીબદ્ધ ડેટા અને એલ્ગોરિધમ્સ દ્વારા વિદ્યાર્થીની શક્તિઓ અને નબળાઈઓને ઓળખી શકે છે.
- અનુકૂળ લર્નિંગ પાથ (Adaptive Learning Paths) દ્વારા દરેક વિદ્યાર્થીઓ માટે અલગ અભ્યાસક્રમ તૈયાર કરી શકાય.
- AI આધારિત પ્લેટફોર્મ, Udemy, Coursera અને Duolingo જેવી એપ્સ વિદ્યાર્થીઓ માટે વૈવિધ્યસભર સામગ્રી પ્રદાન કરે છે.

સ્વચાલિત મૂલ્યાંકન (Automated Assessment):

- AI મશીન લર્નિંગ મોડલ્સ પરીક્ષાના પરિણામોનું વિશ્લેષણ કરી શકે છે.
- મલ્ટીપલ-ચોઇસ, લખાણ આધારિત જવાબો અને પ્રેક્ટિકલ મૂલ્યાંકનમાં પણ તે અસરકારક બની રહ્યું છે.
- Grammarly, Turnitin જેવા સાધનો આપમેળે લેખન મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.

વર્ચ્યુઅલ ટીચર અને ચેટબોટ્સ:

- AI આધારિત વર્ચ્યુઅલ સહાયક (Virtual Teaching Assistants) વિદ્યાર્થીઓને 24/7 સહાય પૂરી પાડે છે.
- Google Assistant, Siri, Alexa જેવી ટેકનોલોજી દ્વારા શિક્ષણ વધુ સુગમ બની રહ્યું છે.
- ChatGPT, Squirrel AI અને IBM Watson જેવા AI ટ્યુટર્સ વિદ્યાર્થીઓને પૂછપરછ અને દિશાનિર્દેશમાં મદદ કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓ માટે વધુ સહાયક પ્રણાલીઓ:

AI ટેકનોલોજી શિક્ષણ ક્ષેત્રે માત્ર શીખવાની પદ્ધતિઓ બદલવાની સાથે સાથે વિદ્યાર્થીઓ માટે અનેક નવી અને સહાયક પ્રણાલીઓ પણ વિકસાવી રહી છે. તે પ્રણાલીઓ શિક્ષણને વધુ વ્યાખ્યાયિત, સરળ અને અસરકારક બનાવે છે.

1. એડેપ્ટિવ લર્નિંગ સિસ્ટમ (Adaptive Learning Systems):

AI આધારિત એડેપ્ટિવ લર્નિંગ સિસ્ટમ્સ વિદ્યાર્થીઓની શીખવાની ગતિ અને જરૂરિયાત મુજબ અભ્યાસક્રમને બદલતી રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે, **DreamBox Learning** અને **Knewton** જેવા પ્લેટફોર્મ વ્યક્તિગત શિક્ષણને વધારવા માટે ઉપયોગ થાય છે.

2. સ્માર્ટ ટ્યુટર્સ અને વર્ચ્યુઅલ સહાયક:

AI આધારિત સ્માર્ટ ટ્યુટર્સ, જેમ કે Socratic by Google અને Coursera AI Assistant વિદ્યાર્થીના પ્રશ્નોનું ઝડપી નિરાકરણ આપી શકે છે. તે સમજૂતી માટે અલગ-અલગ ઉદાહરણો અને વિડિયો મૂકી શકે છે.

3. ચેટબોટ અને AI સહાયક:

AI આધારિત ચેટબોટ્સ, જેમ કે ChatGPT, Google Bard અને IBM Watson વિદ્યાર્થીઓને રિયલ-ટાઈમ માર્ગદર્શન આપે છે. આ ચેટબોટ વિદ્યાર્થીઓને તત્કાલ ઉકેલ આપી શકે છે અને તેમના અભ્યાસ માટે યોગ્ય સંસાધનો આપી શકે છે.

4. વાસ્તવિકતા આધારિત શીખવણી (Virtual Reality & Augmented Reality):

AI અને VR (Virtual Reality) & AR (Augmented Reality) ટેકનોલોજી શીખવાની પ્રક્રિયાને વધુ જીવંત અને અનુકૂળ બનાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, Google Expeditions અને Microsoft HoloLens વિદ્યાર્થીઓને 3D મોડેલ્સ અને વિઝ્યુઅલાઇઝેશન દ્વારા શીખવાની તક આપે છે.

5. ભાષા અનુવાદ અને એક્સેસિબિલિટી સાધનો:

AI આધારિત ભાષા અનુવાદ સાધનો જેમ કે Google Translate અને Duolingo વિશ્વભરના વિદ્યાર્થીઓ માટે વિવિધ ભાષાઓમાં શીખવાનું સરળ બનાવે છે. એક્સેસિબિલિટી માટે Text-to-Speech અને Speech-to-Text ટેકનોલોજી, શારીરિક અશક્તિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપયોગી બને છે.

6. પ્રગતિ અને મૂલ્યાંકન ટ્રેકિંગ સિસ્ટમ:

AI પ્રોગ્રામ્સ, જેમ કે Edmodo અને ClassDojo વિદ્યાર્થીઓના પ્રદર્શનનું મૂલ્યાંકન કરે છે અને શૈક્ષણિક વિકાસને ટ્રેક કરવા માટે શિક્ષકો અને માતા-પિતાને રિપોર્ટ પ્રદાન કરે છે.

આ પ્રણાલીઓ માત્ર શીખવાની પ્રક્રિયાને સરળ બનાવે છે એટલું જ નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીઓને વધુ યોગ્ય, ઝડપી અને અસરકારક રીતે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે.

6. ઉપસંહાર અને તારણો

‘AI આધારિત શિક્ષણ’ શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં ક્રાંતિ લાવશે, પરંતુ તેનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવો ખૂબ જ મહત્વનું છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે નવી તક સાથે આપણે માનવ સંપર્ક અને નૈતિક મૂલ્યોને પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ. ભવિષ્યમાં, AI શિક્ષણને વધુ સમર્થ બનાવશે, પણ તેની સાથે આપણા પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિઓને પણ સંતુલિત રીતે અપનાવવી પડશે.

7. ભવિષ્યમાં AI અને શિક્ષણની દિશાઓ

- AI અને મેટાવર્સ શિક્ષણનું ભવિષ્ય
- AIના આધારે વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી (VR) અને ઓગમેન્ટેડ રિયાલિટી (AR) શીખવાની પદ્ધતિઓ
- AI અને શિક્ષણની નવા મોડલ્સ – STEM, Coding, Robotics, Adaptive Learning

8. સંદર્ભ સૂચી:

- Smith et al. (2021), "The Role of Artificial Intelligence in Education".
- Brown & Williams (2020), "Future of Learning with AI".
- Kumar & Patel (2019), "Challenges in AI-Driven Education".
- Johnson & Lee (2018), "Online Learning vs Traditional Learning".

માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો કેટલાક

ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ

સંશોધક

ડૉ. હેતલબેન વી. મકવાણા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રી એ. સી. શુક્લા પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, મહેમદાવાદ.

સારાંશ :- આધ્યાત્મિક બુદ્ધિને વિદ્યાર્થીના શિક્ષણ અને વ્યક્તિગત વિકાસ પ્રવાસમાં એકીકૃત કરવાથી માત્ર શૈક્ષણિક સફળતા માટે જ નહીં પરંતુ ભાવનાત્મક સ્થિતિસ્થાપકતા, આંતરવ્યક્તિત્વ સંબંધો અને પાત્ર વિકાસ માટે પણ મજબૂત પાયો બનાવવામાં મદદ મળે છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. પ્રસ્તુત સંશોધન માટે પણ સંશોધકે વર્ણાત્મક સર્વેક્ષણ સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સંશોધન ઉપકરણ તરીકે સંશોધકે આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડની રચના કરી હતી. સંશોધકે મહેમદાવાદ તાલુકામાંથી 300 માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની યાદચ્છિક પસંદગી કરી તેમણે સ્વરચિત આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડ આપ્યો હતો. સંશોધકે વર્ણાત્મક સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી માહિતીનું એકત્રીકરણ કર્યું હતું. સંશોધનના આધારે ફલિત થયું કે શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત એવું પણ જાણવા મળ્યું કે માધ્યમિક શાળાઓની કન્યાઓ કુમારો કરતાં વધુ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ, મહેમદાવાદ, માધ્યમિક શાળા, વિદ્યાર્થીઓ

પ્રસ્તાવના :-

વિદ્યાર્થીઓ માટે આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ ખાસ કરીને મહત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે તેમના સર્વાંગી વિકાસ, સુખાકારી અને જીવનની જટિલતાઓ સાથે તાલ મિલવવાની ક્ષમતામાં ફાળો આપે છે. આધ્યાત્મિક બુદ્ધિને વિદ્યાર્થીના શિક્ષણ અને વ્યક્તિગત વિકાસ પ્રવાસમાં એકીકૃત કરવાથી માત્ર શૈક્ષણિક સફળતા માટે જ નહીં પરંતુ ભાવનાત્મક સ્થિતિસ્થાપકતા, આંતરવ્યક્તિત્વ સંબંધો અને પાત્ર વિકાસ માટે પણ મજબૂત પાયો બનાવવામાં મદદ મળે છે. આજે વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના માતા પિતા વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણ પ્રત્યે જાગૃત થતાં જાય છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીઓના આધ્યાત્મિક વિકાસ પ્રત્યે કોઈ જ લક્ષ્ય આપવામાં આવતું નથી. વિદ્યાર્થીને શિક્ષણનું મહત્ત્વ તો સાંજે છે પણ આધ્યાત્મિકતાનું મહત્ત્વ સમજાતું નથી. જેના કારણે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીને નિષ્ફળતા મળતા તે આત્મ હત્યા કરવા માટે

પ્રેરાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો વિકાસ થાય તે માટે નાના ધોરણોથી જ પ્રયાસ કરવો જોઈએ. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ :-

આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ એ આધ્યાત્મિક મૂલ્યો, સિદ્ધાંતો અને ગુણોને સમજવાની, લાગુ કરવાની અને મૂર્તિમંત કરવાની ક્ષમતા છે જે વ્યક્તિની પોતાની અને અન્યની સમજને વધારે છે, જે વધુ અર્થપૂર્ણ, નૈતિક અને પરિપૂર્ણ જીવન તરફ દોરી જાય છે. તેમાં કૌશલ્યોનો સમૂહ સામેલ છે જે વ્યક્તિઓને વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક બંને સંદર્ભોમાં જીવનના આધ્યાત્મિક પાસાઓ, જેમ કે હેતુની ભાવના, પરસ્પર જોડાણ, કરુણા અને શાણપણને ઓળખવા અને એકીકૃત કરવામાં સક્ષમ બનાવે છે.

આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનું મહત્ત્વ નીચે પ્રમાણે છે:

1. જાગૃતિ :-

અસ્તિત્વના આધ્યાત્મિક પરિમાણોથી વાકેફ રહેવાની અને પોતાના મૂલ્યો અને માન્યતાઓને ઓળખવાની ક્ષમતા.

2. હેતુ અને અર્થ :-

જીવનના હેતુઓને સમજવા અને તે અનુસાર જીવવું અને જીવનના અનુભવોમાં અર્થ શોધવો.

3. નૈતિક જીવન :-

પ્રામાણિકતા સાથે કાર્ય કરવું અને નૈતિકતા અને કરુણાની વધુ સમજ સાથે સંરેખિત નિર્ણયો લેવા.

4. ઉત્કૃષ્ટતા :-

તાત્કાલિક પરિસ્થિતિઓથી આગળ જોવાની ક્ષમતા, વિવિધ પરિપ્રેક્ષ્યોને સમજવાની અને વ્યાપક વાસ્તવિકતા અથવા ઉચ્ચ ચેતના સાથે જોડાવા માટેની ક્ષમતા.

5. આંતરિક શાંતિ અને સ્થિતિસ્થાપકતા :-

આધ્યાત્મિક પ્રથાઓ દ્વારા આંતરિક શક્તિ, શાંતિ અને સ્થિતિસ્થાપકતા કેળવવી અથવા કંઈક વધુ સાથે જોડાણની ભાવના.

આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ વ્યક્તિઓને જીવનની પસંદગી કરવા દે છે જે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક સુખાકારીમાં ફાળો આપે છે અને સંતુલિત, પરિપૂર્ણ અને સુમેળભર્યું જીવન જીવવામાં મુખ્ય ઘટક છે.

સંશોધનના હેતુઓ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનના મુખ્ય હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે:

1. માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવો.
2. માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો વિસ્તારના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.
3. માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો જાતિનાના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.

સંશોધનના ચલો :-

પ્રસ્તુત સંશોધનના મુખ્ય ચલો નીચે પ્રમાણે છે:

1. સ્વતંત્ર ચલો :-

1. શાળાનો વિસ્તાર

- શહેરી

- ગ્રામ્ય

2. જાતિ

- કુમારો

- કન્યાઓ

2. પરતંત્ર ચલ :-

આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકો

ઉત્કલ્પનાઓ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનની ઉત્કલ્પનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

H₀₁ શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

H₀₂ માધ્યમિક શાળાઓના કુમારો અને કન્યાઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

સંશોધનની મર્યાદાઓ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનની મર્યાદાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

1. પ્રસ્તુત સંશોધન મહેમદાવાદ તાલુકાની માધ્યમિક શાળાઓના ધોરણ-9ના વિદ્યાર્થીઓ પૂરતું મર્યાદિત છે.

2. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માત્ર ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓની પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

3. પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સ્વરચિત આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધન પદ્ધતિ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ મહેમદાવાદ તાલુકાની માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ માટે સંશોધકે મહેમદાવાદ તાલુકામાંથી યાદચ્છિક રીતે નમૂનો પસંદ કરી સ્વરચિત આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડની મદદથી માહિતીનું એકત્રીકરણ કર્યું. જ્યારે કોઈ મોટા યાદચ્છિક નમૂના પાસેથી માહિતી એકત્રિત કરવાની હોય ત્યારે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન માટે પણ સંશોધકે વર્ણાત્મક સર્વેક્ષણ સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

સંશોધન ઉપકરણ :-

સંશોધન ઉપકરણ તરીકે સંશોધકે આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડની રચના કરી હતી. આ માપદંડમાં કુલ 30 કલમોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. દરેક કલમ માટે કુલ પાંચ પ્રતિચારો મૂકવામાં આવ્યા હતા: 1) હંમેશા, 2) મોટા ભાગે, 3) ક્યારેક, 4) ભાગ્યે જ અને 5) ક્યારેય નહિ. માપદંડની રચના કરી સંશોધકે સંશોધન સાથે સકળાયેલા તજજ્ઞોને માપદંડ બતાવી તેમ જરૂરી સુધારા કર્યા હતા.

સંશોધન નિદર્શન :-

નિદર્શ તરીકે સંશોધકે મહેમદાવાદ તાલુકાના શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની માધ્યમિક શાળાઓમાંથી 300 વિદ્યાર્થીઓની યાદચ્છિક પસંદગી કરી હતી. જે નીચે પ્રમાણે છે:

સારણી 1.0

સંશોધન નિદર્શ

વિસ્તાર/જાતિ	શહેરી	ગ્રામ્ય	કુલ
કુમારો	75	75	150
કન્યાઓ	75	75	150
કુલ	150	150	300

ઉપરોક્ત સારણીમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંશોધકે મહેમદાવાદ તાલુકાના શહેરી વિસ્તારની માધ્યમિક શાળાઓમાંથી 75 કુમારો અને 75 કન્યાઓ મળીને 150 વિદ્યાર્થીઓ નિદર્શ તરીકે પસંદ કર્યા હતા. તે જ પ્રમાણે મહેમદાવાદ તાલુકાના ગ્રામ્ય વિસ્તારની માધ્યમિક શાળાઓમાંથી 75 કુમારો અને 75 કન્યાઓ મળીને 150 વિદ્યાર્થીઓ નિદર્શ તરીકે પસંદ કર્યા હતા. આમ, કુલ 150 કુમારો અને 150 કન્યાઓ મળીને કુલ 300 વિદ્યાર્થીઓને નિદર્શ તરીકે પસંદ કર્યા હતા. નિદર્શ તરીકે સંશોધકે માત્ર ધોરણ-9 ના વિદ્યાર્થીઓની પસંદગી કરી હતી.

માહિતીનું એકત્રીકરણ ;-

માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવા માટે સંશોધકે ગૂગલ ફોર્મનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સંશોધકે આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડ આધારિત ગૂગલ ફોર્મની રચના કરી તેની લિન્ક શાળાના શિક્ષકોને શેર કરી હતી. શાળાના શિક્ષકોએ ગૂગલ ફોર્મની લિન્ક તેમની શાળાના વોટ્સએપ ગ્રૂપમાં શેર કરી હતી. આ રીતે ગૂગલ ફોર્મ દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

માહિતીનું આંકશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ ;-

વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ પર વિવિધ ચલોની અસર તપાસવા માટે સંશોધકે ઉત્કલ્પનાઓની રચના કરી હતી. આ ઉત્કલ્પનાઓની ચકાસણી માટે t-પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું. જેના પરિણામો નીચે દર્શાવ્યા છે:

H₀ શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

સારણી 2.0

શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેનું

t-પરીક્ષણ

વિસ્તાર	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણ વિચલન	પ્રમાણ ભૂલ	t-મૂલ્ય	સાર્થકતા કક્ષા
શહેરી	150	89.57	4.21	0.52	7.11	0.01
ગ્રામ્ય	150	85.89	4.73			

df	0.05	0.01
298	1.97	2.59

ઉપરોક્ત સારણી પરથી જોઈ શકે છે કે, શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેનું અવલોકિત t-મૂલ્ય 7.11 છે. df=298 માટે સારણીયન t-મૂલ્ય 0.05 કક્ષાએ 1.97 અને 0.01 કક્ષાએ 2.59 છે. આમ, અવલોકિત t-મૂલ્ય બંને કક્ષાએ સારણીયન t-મૂલ્ય કરતાં વધુ હોવાથી ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થાય છે અને શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. વળી, શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓની સરાસરી ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ હોવાથી કહી શકાય કે, શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

HO₂ માધ્યમિક શાળાઓના કુમારો અને કન્યાઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

સારણી 3.0

કુમારો અને કન્યાઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેનું t-પરીક્ષણ

જાતિ	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણ વિચલન	પ્રમાણ ભૂલ	t-મૂલ્ય	સાર્થકતા કક્ષા
કુમારો	150	86.96	4.55	0.52	2.99	0.01
કન્યાઓ	150	88.50	4.39			

df	0.05	0.01
298	1.97	2.59

ઉપરોક્ત સારણી પરથી જોઈ શકે છે કે, માધ્યમિક શાળાઓના કુમારો અને કન્યાઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેનું અવલોકિત t-મૂલ્ય 2.99 છે. df=298 માટે સારણીયન t-મૂલ્ય 0.05 કક્ષાએ 1.97 અને 0.01 કક્ષાએ 2.59 છે. આમ, અવલોકિત t-મૂલ્ય બંને કક્ષાએ સારણીયન t-મૂલ્ય કરતાં વધુ હોવાથી ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થાય છે અને માધ્યમિક

શાળાઓના કુમારો અને કન્યાઓના આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. વળી, માધ્યમિક શાળાઓની કન્યાઓની સરાસરી કુમારો કરતાં વધુ હોવાથી કહી શકાય કે, માધ્યમિક શાળાઓની કન્યાઓ કુમારો કરતાં વધુ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

મુખ્ય તારણો :-

પ્રસ્તુત સંશોધનના મુખ્ય તારણો નીચે પ્રમાણે છે:

1. શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.
2. માધ્યમિક શાળાઓની કન્યાઓ કુમારો કરતાં વધુ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

ઉપસંહાર :-

પ્રસ્તુત સંશોધનનો મુખ્ય હેતુ મહેમદાવાદ તાલુકાના શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની આધ્યાત્મિક બુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. આ માટે સંશોધકે મહેમદાવાદ તાલુકામાંથી 300 માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની યાદચ્છિક પસંદગી કરી તેમણે સ્વરચિત આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ માપદંડ આપ્યો હતો. સંશોધકે વર્ણાત્મક સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી માહિતીનું એકત્રીકરણ કર્યું હતું. સંશોધનના આધારે ફલિત થયું કે શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત એવું પણ જાણવા મળ્યું કે માધ્યમિક શાળાઓની કન્યાઓ કુમારો કરતાં વધુ આધ્યાત્મિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :-

અહમદ, એન. (1996). *મહાવિદ્યાલયના છોકરાઓ અને છોકરીઓમાં નૈતિક મૂલ્યો અને સામાજિક પરિપક્વતા વચ્ચેનો સંબંધાત્મક અભ્યાસ*. Retrieved from shodhganga.inflibnet.ac.in

ભગવતસિંહજી (2002). *ભગવદ્ગોમંડલ*. રાજકોટ: પ્રવીણ પ્રકાશન.

બોર્ન, એચ. સી. (2000). *વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યોનું અધ્યયન*. ઝલાસગો યુનિવર્સિટી. Retrieved from shodhganga.inflibnet.ac.in

દેસાઈ, કે. જી. (2001). *મનોવૈજ્ઞાનિક પરિભાષા અને વિભાવના*. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

પેટ્રોલ્લિક, એ. (2015). *મૂલ્યો અને સામાજિક વિકાસમાં નૈતિકતાના પ્રશ્નો* (અપ્રકાશિત મહાશોધ નિબંધ). યુનિવર્સિટી ઓફ માન્યેસ્ટર.

વિકસિત ભારત ૨૦૪૭: મારી દ્રષ્ટિકોણ

ડૉ.ઇલાબેન બાબુભાઈ ગોહિલ

આસિ.પ્રોફેસર

સંસ્કૃત વિભાગ

નવ નિર્માણ આર્ટ્સ કોલેજ,રાધનપુર

ભારત એ વિશ્વમાં સૌથી ઝડપી વિકસતા અર્થતંત્રો પૈકી એક છે અને તેનું ભવિષ્ય વધુ પ્રગતિશીલ અને સામાજિક રીતે સમાનતા પર આધારિત જણાય છે. ૨૦૪૭માં ભારતના ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થવા પર, આ સમય સુધી દેશમાં અનેક બદલાવ, નવીનતા અને વિકાસ જોવા મળશે. આ દ્રષ્ટિકોણમાં, હું ભારતના આર્થિક, સામાજિક, શિક્ષણ, તંત્ર, પર્યાવરણ અને વૈશ્વિક ભૂમિકા વિશેના વિચારોને વિસ્તૃત કરવાનું પ્રયાસ કરીશ.

૧. આર્થિક વિકાસ અને વ્યાપાર :-

ભારત ૨૦૪૭માં એક વિશ્વસનીય અને મજબૂત આર્થિક સત્તા બનીને ઊભો રહેશે. તે આર્થિક દૃષ્ટિએ પ્રગતિશીલ દેશ બનશે, જ્યાં લોકો અને સંસ્થાઓ બંને માટે વધુ અવસર ઉપલબ્ધ થશે.

આર્થિક વિકાસ અને વ્યાપાર એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલા છે. આર્થિક વિકાસ એ તે પ્રક્રિયા છે જેમાં એક દેશ અથવા પ્રદેશની સર્વાંગીણ ઉન્નતિ અને સમૃદ્ધિ વધે છે. આર્થિક વિકાસ માટે વિવિધ પરિબલો મહત્વપૂર્ણ હોય છે જેમ કે પુષ્ટ ઉત્પાદકતા, સુધારેલી ટેકનોલોજી, નવીનતા, શ્રમવિદ્યા, અને પાયાની ઢાંચાની ક્ષમતા.

જ્યારે આપણે "વ્યાપાર" વિશે વાત કરીએ છીએ, તે એ ક્રિયાઓ છે જેમાં માલ અને સેવાઓની ઉત્પત્તિ, વિતરણ અને વેચાણનો સમાવેશ થાય છે. વ્યાપારના પ્રયત્નો અને રોકાણો આર્થિક વિકાસ માટે પ્રેરણાનો સ્ત્રોત બની શકે છે, ખાસ કરીને નવી નોકરીઓ અને આવક સર્જવાનું, વિવિધ ઉદ્યોગોમાં સુધારા લાવવાનો અને નાણાંકીય પ્રવાહોનું સંચાલન કરવાનો.

આર્થિક વિકાસમાં વ્યાપારની ભૂમિકા:

૧. રોજગારનો સર્જન: વ્યવસાયો નવા નોકરીઓ ઉભા કરે છે, જે લોકો માટે આવક અને રોજગાર ના સ્ત્રોત પ્રદાન કરે છે.

૨. નિષ્ણાત કુશળતા અને ટેકનોલોજીનો વિકાસ: ઉદ્યોગોમાં નવી ટેકનોલોજી અને નવીન પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ આર્થિક વિકાસને પ્રોત્સાહિત કરે છે.

૩. કારોબાર અને નિકાસ: સ્થાનિક અને વૈશ્વિક બજારોમાં વ્યવસાયોના ભાગીદારીથી દેશમાં નિકાસ વધે છે, જે આર્થિક વૃદ્ધિ માટે મહત્વપૂર્ણ છે.

૪. મૂળધનનો પ્રવાહ: નવી વેચાઈ ગયેલી કંપનીઓ અને રોકાણકર્તાઓ દેશની આર્થિક સ્થિતિને મજબૂત બનાવે છે.

આ રીતે, વ્યાપાર અને આર્થિક વિકાસ એકબીજાને સહાયક અને સંવર્ધિત કરે છે.

(૧) આર્થિક વૃદ્ધિ :-

આર્થિક વિકાસ માટે ભારતની પ્રાથમિકતા એ રહેશે કે તે નવીન ટેકનોલોજી અને ઇનોવેશનના મૌલિક આધારે વધારો કરે. કૃષિ, ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન, સેવા ક્ષેત્ર, અને અન્ય કલા અને કારોબારી મંડળો માટે નીતિ સુધારાઓ લાવવામાં આવશે. આરોગ્ય, શિક્ષણ, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને દ્રષ્ટિએ અત્યાધુનિક તકનીકીઓ, જેવા કે આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને મશીન લર્નિંગ, ભારતમાં શ્રેષ્ઠ પરિણામો લાવશે.

વિશ્વસનીય ઉદ્યોગ અને સ્ટાર્ટઅપ નેટવર્ક :-

ભારત ૨૦૪૭માં એ આર્થિક મંચ બની શકે છે જ્યાં વધુ અને વધુ નવી કંપનીઓ અને સ્ટાર્ટઅપ્સ બેઝ માટે તૈયાર થાય. નાના અને મધ્યમ ધંધાઓ (MSMEs) માટે વધુ પરિપ્રેશક નીતિઓ અમલમાં આવશે, જે દેશના વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભાગ આપે છે.

વિશ્વવ્યાપી વેપાર અને નિકાસ :-

વિશ્વવ્યાપી વેપાર ક્ષેત્રે પણ ભારતનો પ્રભાવ વધી જશે. વધુ માત્રામાં આયાત-નિકાસ નીતિઓ, મફત વેપાર વિસ્તાર અને આંતરરાષ્ટ્રીય બિઝનેસ માટે સહયોગ લાવશે. ૨૦૪૭માં ભારત એ વિશ્વમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર માટેના કેન્દ્ર તરીકે ખૂલે

(૨) શિક્ષણ અને માનવ સંસાધન :-

શિક્ષણ અને માનવ સંસાધન એકબીજાથી ઘણું જોડાયેલા છે. આ બંને ઘટકો દેશની આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. જ્યારે આપણે શિક્ષણ વિશે વાત કરીએ છીએ, ત્યારે તેનો અર્થ છે તે રીતની વ્યવસ્થિત પ્રક્રિયા, જેમાં જ્ઞાન, કુશળતા, અને પાત્રતા વિકાસ થાય છે. જ્યારે માનવ સંસાધન વિશે વાત કરીએ છીએ, તે મનુષ્ય સંસાધનો, એટલે કે લોકોને ધ્યાનમાં રાખીને, તેમની શક્તિ, કુશળતા, કાર્યક્ષમતા અને કૌશલ્યનો સંગ્રહ છે.

૧. શિક્ષણ અને માનવ સંસાધન વચ્ચેનો સંબંધ:

- શિક્ષણ કુશળતા અને ક્ષમતા વિકસાવે છે: શિક્ષણ લોકોને કુશળ બનાવે છે. વધુ શિક્ષિત વ્યક્તિ વધુ સારી રીતે કાર્ય કરી શકે છે અને તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં નવીનતા, ગુણવત્તા, અને ઉત્પન્ન શક્તિ વધારી શકે છે. એથી, આ ઊંચી સ્તરની માનવ સંસાધન સંસ્કૃતિ પ્રદાન કરે છે.

- ઉદ્યોગો માટે યોગ્ય કર્મચારીઓ: શિક્ષણ એ માનવ સંસાધન માટે જરૂરી છે, કારણ કે યોગ્ય શિક્ષણથી લોકો માટે યોગ્ય કારકિર્દી અને કાર્ય માટે યોગ્ય કુશળતાઓ વિકસે છે, જે કંપનીઓ અને ઉદ્યોગો માટે મહત્વપૂર્ણ છે.
- આર્થિક વિકાસ માટે યોગદાન: શિક્ષણ માનવ સંસાધનોના વિકાસ માટે મજબૂત આધાર છે. વધુ શિક્ષિત માનવ સંસાધન એ આર્થિક વૃદ્ધિ, નવીનતા, અને વ્યાપાર માટે એક મોટા ઈન્પુટ તરીકે કામ કરે છે.

૨. શિક્ષણના પ્રકારો જે માનવ સંસાધન માટે મહત્વપૂર્ણ છે:

- પ્રાથમિક અને મધ્યમ શિક્ષણ: આ સ્તરે, મૂળભૂત જ્ઞાન અને વ્યાવસાયિક કુશળતાઓની જડબેસલવી ઘડી રહી છે, જે લાંબા ગાળે મજબૂત માનવ સંસાધનનું એક સ્થાન બનાવે છે.
- ઉચ્ચ શિક્ષણ અને વ્યવસાયિક તાલીમ: અધિક સ્તરની શિક્ષણ, જેમાં યુનિવર્સિટી ડિગ્રી અને વિવિધ વ્યાવસાયિક કોષ્ટકનો સમાવેશ થાય છે, લોકો માટે વિશિષ્ટ અને ઊંચી કુશળતાઓ પ્રદાન કરે છે.
- સમાજિક અને સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ: લોકોએ સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, નૈતિકતાઓ, અને યથાર્થ ચિંતન માટે શિક્ષિત થવું જરૂરી છે, જે કર્મચારીઓની પ્રોજેક્ટ મેનેજમેન્ટ અને નેતૃત્વ કૌશલ્યને સુધારે છે.

૩. માનવ સંસાધનના લાભો:

- ટેલેન્ટ મેનેજમેન્ટ: ઉચ્ચ શિક્ષણથી બાળકોને મજબૂત ક્ષમતા મળી શકે છે, જે તેમને ઉચ્ચતમ કક્ષાના કર્મચારી તરીકે વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.
- વિશ્વભરના મૌલિક અને આર્થિક પરિવર્તનો માટે અનુકૂળતા: શિક્ષણ લોકો અને માનવ સંસાધનોને વૈશ્વિક દૃષ્ટિમાં ખૂલી શકે છે, જે વિવિધ બજારો અને વૈશ્વિક પરિવર્તનો માટે તૈયાર કરે છે.

વિશ્વમાં સૌથી વધુ પ્રજાએ ભારતીય વૈશ્વિક શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને સ્કેલ્સ માટે માન્યતા આપી છે. ૨૦૪૭માં, ભારત મશીનો અને મશીન લર્નિંગમાં શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે આયોગિક અને ઊંચી ગુણવત્તાવાળી યુનિવર્સિટીઓ ધરાવતું દેશ બની જશે.

કૌશલ્ય અને વ્યાવસાયિક તાલીમ

ભારતના યૂથ પોપ્યુલેશન (યુવાનો) માટે વધુ કૌશલ્યવર્ધક તાલીમ અને તાલીમ ક્ષેત્ર માટે આધુનિક અભિગમ અપનાવવામાં આવશે. ખાસ કરીને બિનશૈક્ષણિક કૌશલ્ય ક્ષેત્રે ભારત તેમના યુવાનોને તૈયાર કરશે.

ડિજિટલ શિક્ષણ અને પદ્ધતિઓ :-

વિશ્વભરના શાળાઓ અને કોલેજોમાં ડિજિટલ અભિગમ અને નવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ શિક્ષણના ગુણવત્તાને વધારવા માટે કરવામાં આવશે. ૨૦૪૭માં, ભારતના દરેક રાજ્ય અને ગામના બાળકોને શીખવાની તક મળશે.

(૩). પર્યાવરણ અને ટકાઉ વિકાસ :-

વિશ્વના પર્યાવરણ સંકટની ગંભીરતા ઘટે, ૨૦૪૭માં ભારત પર્યાવરણીય ઝરૂરીયાતોને પૂર્ણ કરવા માટે હકૂકદારી અને સમાજવાદી નીતિઓ માટે શ્રેષ્ઠ ક્ષેત્ર બની શકે છે.

નવિન ઊર્જા અને પર્યાવરણ મિત્ર ટેકનોલોજી :-

ભારત પર્યાવરણ અને નવિન ઊર્જા માટે વિશાળ અવસર ઉભું કરવાનું છે. પવન અને સૂર્ય ઊર્જા જેવા સસ્ટેનેબલ એન્જિનિયરિંગ આદરિત પ્રોજેક્ટ્સ ભારતના ઉત્પાદક ક્ષેત્રોમાં વધારો લાવશે. ૨૦૪૭માં, ભારત આજીવન ઊર્જા સ્ત્રોતોના ઉપયોગમાં મૌલિક કાર્યક્ષમતા આપશે.

પશુ પક્ષી સંરક્ષણ અને કુદરતી સંસાધનો :-

આ દ્રષ્ટિકોણના આધારે, ૨૦૪૭માં ભારતમાં હેરિટેજ અને પ્રાકૃતિક સંસાધનોની રક્ષા માટે તકનીકી અને સંશોધન ક્ષેત્રો વધુ મજબૂત બનશે. ગ્રીન અને બ્લૂ ટેકનોલોજી, જે સસ્તી અને પર્યાવરણ સારા પરિણામો આપે, ભારતની વિકાસ યાત્રાને પ્રભાવિત કરશે.

(૪). આધુનિક આરોગ્ય સેવાઓ :-

આધુનિક આરોગ્ય સેવાઓ ૨૦૪૭માં વિશ્વભરમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ બની શકે છે, જ્યાં આરોગ્ય સેવા સૌ માટે મફત અને ઉપલબ્ધ થશે. ભારતના તબીબી ક્ષેત્રમાં ટેકનોલોજી અને નવીન અભિગમનો ઉપયોગ વધશે.

ફાર્માસ્યુટિકલ અને મેડિકલ રિસર્ચ :-

ભારત મેડિકલ રિસર્ચ અને દવા ઉત્પાદનમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આગળ વધશે. વિશેષ કાસ્ટમાઇઝ અને વ્યવસાયિક મેડિકલ પદ્ધતિઓની વિનંતી વધતી જશે. ૨૦૪૭માં, મેડિકલ નવો અને વધુ સુલભ માર્ગ મળવો જોઈએ.

મજબૂત આરોગ્ય રક્ષણ નીતિઓ :-

સરકાર આરોગ્ય ક્ષેત્રના નવા મૌલિક મંચ પર કામ કરશે. મેડિકલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને નવી સાયન્સ સેવાનો પ્રદાન પણ દરેક પ્રાંત અને ગામના મકાનોમાં ઉપલબ્ધ થશે.

(૫). સામાજિક ન્યાય અને સમાજમાં સમાનતા :-

વિશ્વમાં ભારતનો ૨૦૪૭માં મુખ્ય મથક તરીકે પ્રભાવ પેદા થાય છે, જે સંપૂર્ણ સામાજિક ન્યાય અને સર્વસમાવિષ્ટ દેશ બની શકે છે.

મહિલા સશક્તિકરણ :-

મહિલાઓના અધિકારો માટે ભારે આગળ વધતા, ૨૦૪૭માં ભારતનું મકાન એવા દેશ બનશે જ્યાં મહિલાઓ તમામ ક્ષેત્રોમાં પુરુષોની બરાબરી માટે લડાઈ લડી શકે છે. દરેક ક્ષેત્રમાં મહિલાઓના અભિપ્રાય અને મતવિશ્વસન્યકારી અવકાશ વિકસિત થશે.

સામાજિક સમાનતા :-

વિશ્વમાં સામાજિક ભેદભાવના ઘટાડામાં ભારતની એવી નીતિઓમાં વધારો થશે જે યથાવટ, જાતિવાદ, અને ધર્મના આધારે સમાનતા પ્રદાન કરે.

(૬). રાજકીય સંસ્થાઓ અને પારદર્શિતા :-

રાજકીય સંસ્થાઓ અને પારદર્શિતા વચ્ચેનો સંબંધની શાસન પ્રક્રિયા, નીતિઓ, અને તેની કામગીરીની વિશિષ્ટતા અને ખ્યાતિ પર આધાર રાખે છે. રાજકીય સંસ્થાઓ એ એવી સંસ્થાઓ છે, જે દેશના શાસન, નિયમન અને બંધન માટે જવાબદાર હોય છે, જેમ કે વિધાનસભા, કેબિનેટ, ન્યાયિક પ્રણાલી, અને અન્ય સરકારી એજન્સીઓ. પારદર્શિતા એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં સરકાર અને તેના સંગઠનોના કાર્ય, નિર્ણય અને નીતિ સમજવા અને સમજી શકાય તે રીતે ખુલ્લા અને મોટેરું હોય છે.

૧. રાજકીય સંસ્થાઓની ભૂમિકા :

- શાસન અને નિયમન: રાજકીય સંસ્થાઓ દેશના નીતિ-નિયમ, કાયદા, અને વિધિ-પ્રક્રિયાઓને બનાવે અને અમલ કરે છે. આમાં વિધાનસભા (રાજ્ય અને સંઘ), કાર્યકારી એજન્સીઓ (કેબિનેટ, મંત્રીઓ), અને ન્યાયિક પદધતિ (અદાલતો) આવરી લે છે.
- સામાજિક અને આર્થિક નીતિઓ: રાજકીય સંસ્થાઓ દેશના નીતિ-નિયમો, આરોગ્ય, શિક્ષણ, અને વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો લે છે.

૨. પારદર્શિતાનો મહત્વ:

- લોકોની વિશ્વસનીયતા અને વિશ્વસનિયતા: સરકાર અને તેની સંસ્થાઓ પર પારદર્શિતા અનેક કારણોથી મહત્વપૂર્ણ છે. જો લોકો જોઈ શકે છે કે સરકાર કયા આધાર પર નિર્ણયો લઈ રહી છે અને આ નિર્ણય કેવી રીતે તેમના હિતમાં છે, તો તેઓ વધુ વિશ્વસનીયતા અને વિશ્વસનિયતા અનુભવી શકે છે.
- ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ: પારદર્શિતા એ ભ્રષ્ટાચાર અને દુર્બર્યુહ વહીવટના નમૂનાઓને ઘટાડવામાં મદદરૂપ થાય છે. જ્યારે સરકારના ક્રિયાપ્રવૃત્તિ જાહેર હોય છે, ત્યારે અસમાન્ય અને અનૈતિક આચરણને રોકવું વધુ મુશ્કેલ બની જાય છે.
- લોકોનો સમાવેશ: પારદર્શિતા દ્વારા રાજકીય સંસ્થાઓ સંલગ્ન નાગરિકોને તેમના અધિકારો અને ફરજોમાં વધુ સક્રિય બનાવી શકે છે. લોકો સરળતાથી સરકારના નિર્ણયો પર પ્રતિસાદ આપી શકે છે અને વ્યાખ્યાયિત કરી શકે છે.

૩. રાજકીય સંસ્થાઓમાં પારદર્શિતાના લાભો:

- પ્રતિસાદ અને જવાબદારી: પારદર્શિતા વડે રાજકીય સંસ્થાઓ યોગ્ય રીતે જવાબદાર બનતી હોય છે. તેમના નિર્ણય અને કામગીરી પર લોકોને પ્રતિસાદ આપવાનો અધિકાર મળે છે, અને તે વધુ જવાબદારીથી કાર્ય કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.
- કાર્યક્ષમતા અને કાર્યક્ષમતા: જ્યારે સંસ્થાઓ પારદર્શી હોય છે, ત્યારે તેઓ વધુ કાર્યક્ષમ અને કાર્યક્ષમ બની શકે છે, કેમ કે તેમના નિર્ણયો ત્વરિત રીતે શક્ય તેટલી ચોકસાઈથી અમલમાં લાવવામાં આવે છે.
- સામાજિક સ્થિરતા: પારદર્શિતા અને આચરણના ખુલાસા મૌલિક હક્કોને મજબૂત કરે છે, જે સમગ્ર સમાજ માટે સ્થિરતા અને સુખ-શાંતિ લાવે છે.

૪. પારદર્શિતાની સિદ્ધાંતો:

- જાહેર સત્તાનો ઉપયોગ: રાજકીય સંસ્થાઓમાં બધું જાહેર રાખવું, જેમાં નિર્ણય, નીતિ, અને તેમની અસરનો ખુલાસો કરવામાં આવે.
- પત્રકાર અને જાહેરની નિરીક્ષણ: મેડિયા અને નાગરિકો માટે ખુલ્લી માહિતી અને આંકડા ઉપલબ્ધ કરાવવાનો પ્રયોગ, જે રાજકીય ક્રિયાવલીઓની નિરીક્ષણને સુલભ બનાવે છે.
- જવાબદારી: સંસ્થાઓની કામગીરી પર સતત મોનિટરીંગ, ચકાસણી અને સમીક્ષા રાખવી.

ભારત ૨૦૪૭માં રાજકીય વ્યવસ્થા, પારદર્શિતા અને લોકશાહી પ્રત્યે વધુ પ્રતિબદ્ધ રહેશે.

લોકશાહી તંત્ર

લોકશાહી તંત્ર" એ એક શાસન પદ્ધતિ છે, જેમાં શક્તિનો સ્ત્રોત અને પ્રાધિકાર પ્રજા (લોક)માંથી આવે છે. લોકશાહીમાં લોકોએ સીધી રીતે અથવા તેમના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા શાસન અને નીતિ-નિર્માણ પ્રક્રિયામાં ભાગ લીધો હોય છે. આ પદ્ધતિમાં પ્રજાને આપેલા અધિકારો, સ્વાતંત્ર્ય, અને ભાગીદારી પર વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

લોકશાહી તંત્રના મુખ્ય તત્ત્વો છે:

1. પ્રજાનો સત્તાધિકાર: લોકશાહીનો મુખ્ય મંત્ર એ છે કે સત્તાનો સ્ત્રોત પ્રજાના લોકો છે, અને તેમનો મત પ્રતિનિધિ પસંદગી માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
2. વિશ્વસનીય ચૂંટણી પ્રણાલી: લોકશાહી તંત્રમાં તમામ નાગરિકોને મત આપવાનો અધિકાર હોય છે. મક્ત અને નિર્દોષ ચૂંટણી, જે એક ન્યાયપૂર્ણ અને પરિપૂર્ણ પ્રક્રિયા હોય છે, તે લોકશાહીનો એક મહત્વપૂર્ણ હિસ્સો છે.
3. કાયદાની શ્રેષ્ઠતા (Rule of Law): લોકશાહીમાં કાયદાઓ બધાને સમાન હોય છે અને શાસકો અને સામાન્ય લોકો માટે બધી જ કાયદાની પાલન કરી જાય છે. આથી કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા પ્રતિનિધિ કાયદો તોડીને છૂટો ન પડી શકે.

4. માનવ અધિકારો અને સ્વાતંત્ર્ય: લોકશાહીમાં લોકોને તેમના મૂળભૂત અધિકારો - જેમ કે આઝાદી, બોધપાઠ, અભિવ્યક્તિ, અને સંકલનનો અધિકાર - આપવામાં આવે છે.
5. પ્રતિસાદ અને જવાબદારી: આ તંત્રમાં સરકાર અને શાસક પ્રજાના પ્રતિપ્રશ્નો અને ફરિયાદોને સાંભળે છે અને તે પ્રત્યે જવાબદારી નિભાવવી છે.

વિશ્વના ઘણા દેશોમાં લોકશાહી તંત્ર અમલમાં છે, જેમાં સૌથી પ્રખ્યાત દેશમાંથી એક યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ભારત, બ્રિટેન, જર્મની, અને ઘણા અન્ય દેશો છે.

લોકશાહીની મહત્વતા:

- તે નાગરિકોને તેમના અધિકારો અને સ્વાતંત્ર્યનો હલકો આપે છે.
- તે સરકારના પ્રતિનિધિઓને પ્રજાને જવાબદાર બનાવે છે.
- તે વધુ પ્રમાણિકતા અને પારદર્શિતા માટે જગ્યા બનાવે છે.

લોકશાહી અને તેના પ્રકાર:

1. લોકશાહી જેમાં ઘણા દેશોમાં એક સંસદની બે chambers હોય છે, જેમ કે રાજ્યસભા અને લોકસભા (ભારત).
2. પ્રમાણિત લોકશાહી જ્યાં નાગરિકો સીધે નિર્ણયો લેશે, જેમ કે સ્વિટ્ઝરલેન્ડમાં કેટલાક કિસ્સાઓમાં.

આ રીતે, લોકશાહી તંત્ર લોકોની સાથ-સંઘના ભાવનાને પ્રેરણા આપે છે અને સામાન્ય નાગરિકોને તેમના દેશના શાસન પ્રત્યે પ્રતિસાદ આપવાનો અધિકાર આપે છે.

આયાત કરાયેલા તમામ સુધારાઓ, જાહેર સેવાઓ અને વિમુક્તિ માટે રાજ્ય અને કેન્દ્રના પદાધિકારીઓ વધુ જવાબદાર અને કાર્યકુશળ બનશે. રાજકીય સક્ષમતા અને નીતિઓ સાથે ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના લોકો માટે અવસર વધશે.

પ. વિશ્વવ્યાપી ભૂમિકા

વિશ્વવ્યાપી ભૂમિકા" શબ્દ સમૂહનો અર્થ એ છે કે કોઈ વ્યક્તિ, સંગઠન, દેશ, અથવા સંસ્થા એ વૈશ્વિક સ્તરે અથવા વિશ્વમાં વિવિધ સ્થળો અને સંસ્કૃતિઓમાં મહત્વની ભૂમિકા નિભાવે છે. આનો અર્થ એ હોઈ શકે છે કે તે પોતાનું પ્રભાવ સમગ્ર વિશ્વમાં વહેંચે છે અથવા વૈશ્વિક બાબતો પર તેની અસર પડતી હોય છે.

આવો અભિગમ બહુવિધ પરિપ્રેક્ષ્યોમાં જોઈ શકાય છે, જેમ કે:

1. રાષ્ટ્રોની વૈશ્વિક ભૂમિકા: રાષ્ટ્રો પોતાના આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, અથવા પર્યાવરણીય દ્રષ્ટિકોણોથી વૈશ્વિક સ્તરે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવે છે. જેમ કે, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, યાઇના, અને ભારત જેવા દેશો તેમના વૈશ્વિક અને પ્રાદેશિક પ્રભાવ માટે જાણીતા છે.
2. આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ: સંસ્થાઓ જેમ કે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (United Nations), વૈશ્વિક બેંક, અને આંતરરાષ્ટ્રીય મુદ્રા ઠેકાણું (IMF) એ વૈશ્વિક સ્તરે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

3. કાર્પોરેટ અને આર્થિક ભૂમિકા: મોટી આંતરરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ અને આર્થિક સસ્ત્રીઓ, જેમ કે ગૂગલ, એમેઝોન, અને એપલ, જે વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થામાં પ્રભાવ ધરાવે છે.
4. સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક પ્રભાવ: સંગીત, ફિલ્મ, અને ટેકનોલોજી દ્વારા વૈશ્વિક સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન અને વૈશ્વિક કનેક્શન સ્થાપિત કરવું.

વિશ્વવ્યાપી ભૂમિકા એ એક દૃષ્ટિમાંથી વૈશ્વિક સ્તરે પૃથ્વી પર વિવિધ દૃષ્ટિકોણોથી પ્રભાવિત અને પ્રભાવક નેટવર્ક હોવું છે.

વિશ્વના સ્તરે, ભારત ૨૦૪૭માં વિશ્વના મોટાં રાજકીય અને આર્થિક મંચોમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. ભારતના વૈશ્વિક સંબંધો અને પાવર ડાયનેમિક્સ મજબૂત થાય છે.

વિશ્વમાં શાંતિ અને વિકાસ

ભારત વૈશ્વિક શાંતિ, આર્થિક ન્યાય અને સમાનતા માટેનું મજબૂત મંચ બની શકે છે. ભારતનાં દિગ્ગજ નેતાઓ વૈશ્વિક શ્રેષ્ઠતા માટે મૌલિક જિજ્ઞાસાઓ ઉભી કરશે.

સંદર્ભસૂચિ

(૧) વિકસિત ભારત ૨૦૪૭

(૨) <https://www.wikipedia.org>

(૩) <https://innovateindia.mygov.in/gu/viksitbharat2047>

ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સાંવેગિક બુદ્ધિનો

કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ

સંશોધક

ડૉ. આરતીબેન પ્રવીણભાઈ પટેલ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રીમતી ધારિણીબેન એ.શુક્લા બી.એડ.કોલેજ, મહેમદાવાદ

સંશોધન સારાંશ :-

સાંવેગિક બુદ્ધિ આપના જીવનના ઘણા ભાગોને પ્રભાવિત કરી શકે છે, શૈક્ષણિક સફળતાથી લઈને નોકરીની કામગીરી સુધી. શાળા, યુનિવર્સિટી અને કાર્યસ્થળમાં સાંવેગિક બુદ્ધિ શા માટે મહત્વપૂર્ણ છે તેના પર અહીં એક નજર છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકનો મુખ્ય હેતુ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સાંવેગિક બુદ્ધિનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવાનો હતો. પ્રસ્તુત સંશોધન માટે વર્ણાત્મક સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. સંશોધકે મહેમદાવાદ તાલુકાના શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના 280 વિદ્યાર્થીઓ પર અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો. આ સંશોધન માટે સ્વરચિત સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. અભ્યાસને અંતે જાણવા મળ્યું કે, ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ સાંવેગિક બુદ્ધિ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત, એ પણ જાણવા મળ્યું કે, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ વધુ સાંવેગિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો: સાંવેગિક બુદ્ધિ, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળા, મહેમદાવાદ, અભ્યાસ

પ્રસ્તાવના :-

શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ મનુષ્યનો સર્વાંગી વિકાસ કરવાનો છે. સર્વાંગી વિકાસ એટલે શારીરિક, માનસિક તેમજ આધ્યાત્મિક વિકાસ એમ ત્રણેય બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. દરેક વિદ્યાર્થી પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ ધરાવતો હોય છે. વ્યક્તિત્વની સાથે-સાથે દરેક વિદ્યાર્થીની બુદ્ધિ કક્ષામાં પણ તફાવત જોવા મળે છે. જેમ કે કેટલાંક ઉદાહરણો એવા પણ હોય છે કે જેમની કાર્યક્ષમતા ઓછી હોવા છતાં પણ તેમની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ ઉંચી ભાગ ભજવે છે. કારણ કે વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ બુદ્ધિ કક્ષા ધરાવતો પણ જો તે પોતાના આવેગો પર નિયંત્રણ નહીં કરી શકે તો તે પ્રગતિ સાધી શકશે નહીં.

વિદ્યાર્થીઓની સામાન્ય બુદ્ધિની સાથે સાથે સાંવેગિક બુદ્ધિનું જીવનમાં ખૂબ જ મહત્વ છે. વિદ્યાર્થીઓને માટે એ જરૂરી છે કે તે પોતાના સંવેગો પર નિયંત્રણ કરી શકે છે અને એ સંવેગોને ખરા સમયે પ્રસ્તુત કરવાની ક્ષમતા પણ તેનામાં હોવી જોઈએ. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સાંવેગિક બુદ્ધિનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

સાંવેગિક બુદ્ધિની વ્યાખ્યા અને અર્થ :-

સાંવેગિક બુદ્ધિની વ્યાખ્યા આપતા ગોલમેન જણાવે છે કે,

“વિવિધ ક્ષમતાઓ જેમાં આત્મબળ અને દ્રઢતા અને પોતાની જાતને પ્રોત્સાહિત કરવાની ક્ષમતાઓનો સમાવેશ થાય છે તેને સાંવેગિક બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે.”

સાંવેગિક બુદ્ધિ એ તમારી પોતાની અને અન્યની લાગણીઓને ઓળખવાની, સમજવાની, વ્યવસ્થાપન કરવાની અને અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરવાની ક્ષમતા છે. તે મં લાગણીઓ વર્તનને કેવી રીતે પ્રભાવિત કરે છે તે અંગે જાગૃત રહેવું, તે જાગૃતિના આધારે સભાન પસંદગીઓ કરવી અને અસરકારક રીતે વાતચીત કરવા, અન્ય લોકો સાથે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા અને આંતરવ્યક્તિત્વ સંબંધોને ન્યાયપૂર્ણ રીતે હેન્ડલ કરવા માટે ભાવનાત્મક માહિતીનો ઉપયોગ કરવાનો સમાવેશ થાય છે.

સાંવેગિક બુદ્ધિના મુખ્ય ઘટકો નીચે પ્રમાણે છે:

1.સ્વ-જાગૃતિ:

તમારી પોતાની લાગણીઓ, શક્તિઓ, નબળાઈઓ અને તમારી લાગણીઓ તમારા વિચારો અને ક્રિયાઓને કેવી રીતે અસર કરે છે તે સમજવું.

2.સ્વ-નિયમન:

તમારી લાગણીઓને સ્વસ્થ અને રચનાત્મક રીતે મેનેજ કરો, જેમાં આવેગને નિયંત્રિત કરવું, અનુકૂળનશીલ બનવું અને દબાણ હેઠળ શાંત રહેવાનો સમાવેશ થાય છે.

3.પ્રેરણા:

બાહ્ય પુરસ્કારોને બદલે આંતરિક ધ્યેયો અને મૂલ્યો દ્વારા સંચાલિત થવું. તેમાં હાંસલ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા, સતત રહેવું અને સકારાત્મક વલણ જાળવવું શામેલ છે.

4.સહાનુભૂતિ:

અન્યની લાગણીઓને ઓળખવાની અને સમજવાની ક્ષમતા. તે ઊંડા જોડાણો બનાવવામાં, અન્યની લાગણીઓને યોગ્ય રીતે પ્રતિસાદ આપવા અને પરસ્પર આદર વધારવામાં મદદ કરે છે.

5.સામાજિક કૌશલ્યો:

સ્પષ્ટ સંચાર, સક્રિય શ્રવણ, સંઘર્ષ નિવારણ અને ટીમ વર્ક દ્વારા અસરકારક રીતે સંબંધોનું સંચાલન કરવું.

સાંવેગિક બુદ્ધિને વ્યક્તિગત અને વ્યાવસાયિક સફળતા માટે આવશ્યક પાસું ગણવામાં આવે છે, કારણ કે તે નિર્ણય લેવાની, નેતૃત્વ અને આંતરવ્યક્તિત્વ ગતિશીલતાને વધારે છે. તે એક કૌશલ્ય છે જે અભ્યાસ અને સ્વ-પ્રતિબિંબ દ્વારા સમય સાથે વિકસિત અને સુધારી શકાય છે.

સંશોધનના હેતુઓ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ નીચે પ્રમાણે છે:

1.ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સાંવેગિક બુદ્ધિનો અભ્યાસ કરવો.

2. ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સાંવેગિક બુદ્ધિનો શાળાના વિસ્તારના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.

3. ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સાંવેગિક બુદ્ધિનો જાતિના અભ્યાસ કરવો.

સંશોધનના ચલો :-

પ્રસ્તુત સંશોધનના ચલો નીચે પ્રમાણે છે:

1. સ્વતંત્ર ચલો :-

1. શાળાનો વિસ્તાર

- શહેરી

- ગ્રામ્ય

2. જાતિ

- છોકરાઓ

- છોકરીઓ

2. પરતંત્ર ચલ :-

સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકો

સંશોધનની ઉત્કલ્પનાઓ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનની ઉત્કલ્પનાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

H₀₁ શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

H₀₂ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના છોકરાઓ અને છોકરીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

સંશોધનની મર્યાદાઓ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનની મર્યાદાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

1. પ્રસ્તુત સંશોધન માટે મહેમદાવાદ તાલુકાની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને વ્યાપવિશ્વ તરીકે લેવામાં આવ્યા છે. આ વ્યાપવિશ્વમાંથી યાદચ્છિક રીતે 280 વિદ્યાર્થીઓને નમૂના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

2. માત્ર ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને જ નમૂના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

3. સંશોધન ઉપકરણ તરીકે સ્વરચિત સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધન પદ્ધતિ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં વ્યાપવિશ્વમાંથી યાદચ્છિક રીતે પસંદ કરેલ નમૂના પર સંશોધન હાથ ધરવાનું હોવાથી વર્ણાત્મક સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો.

સંશોધન ઉપકરણ :-

સંશોધક દ્વારા સહસંશોધક અને સંશોધનના વિવિધ તજજ્ઞોની મદદથી સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડની રચના કરવામાં આવી હતી. આ માપદંડમાં કુલ 40 વિધાનો રાખવામાં આવ્યા હતા. દરેક વિધાન માટે કુલ પાંચ પ્રતિચારો મૂકવામાં આવ્યા હતા: 1) સંપૂર્ણ સંમત, 2) સંમત, 3) તટસ્થ, 4) અસંમત અને 5) સંપૂર્ણ અસંમત.

સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો :-

મહેમદાવાદ તાલુકાની ગુજરાતી માધ્યમની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના ધોરણ-11ના વિદ્યાર્થીઓને વ્યાપવિશ્વ તરીકે લેવામાં આવ્યા હતા. આ વ્યાપવિશ્વમાંથી યાદચ્છિક રીતે 280 વિદ્યાર્થીઓને નમૂના તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. જેની રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે છે:

સારણી 1.0

સંશોધનનો નમૂનો

વિસ્તાર/જાતિ	શહેરી	ગ્રામ્ય	કુલ
છોકરાઓ	70	70	140
છોકરીઓ	70	70	140
કુલ	140	140	280

સારણી 1.0માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સંશોધકે મહેમદાવાદ તાલુકાના શહેરી વિસ્તારમાંથી 70 છોકરાઓ અને 70 છોકરીઓ મળીને 140 વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કર્યા હતા. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી 70 છોકરાઓ અને 70 છોકરીઓ મળીને 140 વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કર્યા હતા. આમ, શહેરી વિસ્તારમાંથી 140 વિદ્યાર્થીઓ અને ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી 140 વિદ્યાર્થીઓ મળીને કુલ 280 વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

માહિતીનું એકત્રીકરણ :-

સંશોધકે મહેમદાવાદ તાલુકામાંથી યાદચ્છિક રીતે 280 વિદ્યાર્થીઓને નમૂના તરીકે પસંદ કર્યા હતા. આ વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ગૂગલ ફોર્મ દ્વારા માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. સંશોધકે સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડને ગૂગલ ફોર્મમાં રૂપાંતરિત કરી તેની લિંકને વિવિધ શિક્ષકો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના વોટ્સએપ જૂથમાં શેર કરવામાં આવી હતી. આ રીતે એક્સેલ શીટમાં માહિતી એકત્રિત કરી તેનું આંકશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું હતું.

માહિતીનું પૃથક્કરણ :-

માહિતીનું આંકશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણ કરવા માટે સરાસરી, પ્રમાણ વિચલન અને t-પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું.

H_{01} શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

સારણી 2.0

શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેનું t-પરીક્ષણ

વિસ્તાર	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણ વિચલન	પ્રમાણ ભૂલ	t-મૂલ્ય	સાર્થકતા કક્ષા
શહેરી	140	115.67	5.10	0.60	3.36	0.01
ગ્રામ્ય	140	117.70	5.00			

df	0.01	0.05
278	1.97	2.59

ઉપરોક્ત સારણીમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેનું અવલોકિત t-મૂલ્ય 3.36 છે. $df=278$ માટે સારણીયન t-મૂલ્ય 0.01 કક્ષાએ 1.97 અને 0.05 કક્ષાએ 2.59 છે. આમ, અવલોકિત t-મૂલ્ય બંને કક્ષાએ સારણીયન મૂલ્ય કરતાં વધુ હોવાથી ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થાય છે અને શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. વળી, ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓની સરાસરી શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ હોવાથી કહી શકાય કે, ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ સાંવેગિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

H_{02} ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના છોકરાઓ અને છોકરીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

સારણી 3.0

છોકરાઓ અને છોકરીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેનું t-પરીક્ષણ

વિસ્તાર	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણ વિચલન	પ્રમાણ ભૂલ	t-મૂલ્ય	સાર્થકતા કક્ષા
છોકરાઓ	140	114.17	5.01	0.60	8.32	0.01
છોકરીઓ	140	119.19	5.09			

df	0.01	0.05
278	1.97	2.59

ઉપરોક્ત સારણીમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના છોકરાઓ અને છોકરીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેનું અવલોકિત t-મૂલ્ય 8.32 છે. df=278 માટે સારણીયન t-મૂલ્ય 0.01 કક્ષાએ 1.97 અને 0.05 કક્ષાએ 2.59 છે. આમ, અવલોકિત t-મૂલ્ય બંને કક્ષાએ સારણીયન મૂલ્ય કરતાં વધુ હોવાથી ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થાય છે અને છોકરાઓ અને છોકરીઓના સાંવેગિક બુદ્ધિ માપદંડના પ્રાપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે સાર્થક તફાવત જોવા મળે છે. વળી, છોકરીઓની સરાસરી છોકરાઓ કરતાં વધુ હોવાથી કહી શકાય કે, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ વધુ સાંવેગિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

સંશોધનના મુખ્ય તારણો :-

આંકશાસ્ત્રીય પૃથક્કરણના આધારે મળેલા મુખ્ય તારણો નીચે પ્રમાણે છે:

1. ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ સાંવેગિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.
2. ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ વધુ સાંવેગિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

ઉપસંહાર :-

સાંવેગિક બુદ્ધિ એ વિદ્યાર્થીઓ માટે એક અમૂલ્ય સાધન છે, જે તેમની વ્યક્તિગત વૃદ્ધિ, સંબંધો અને શૈક્ષણિક સફળતાને આકાર આપે છે. સ્વ-જાગૃતિ, સહાનુભૂતિ અને અસરકારક સંચાર જેવી કૌશલ્યો વિકસાવવાથી, વિદ્યાર્થીઓ જીવનના પડકારોનો સામનો કરવા અને સમાજમાં સકારાત્મક યોગદાન આપવા માટે વધુ સારી રીતે તૈયાર થાય છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકનો મુખ્ય હેતુ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સાંવેગિક બુદ્ધિનો કેટલાક ચલોના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવાનો હતો. અભ્યાસને અંતે જાણવા મળ્યું કે, ગ્રામ્ય વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ શહેરી વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં વધુ

સાંવેગિક બુદ્ધિ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત, એ પણ જાણવા મળ્યું કે, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના છોકરાઓ કરતાં છોકરીઓ વધુ સાંવેગિક બુદ્ધિ ધરાવે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

દેસાઈ, કે. જી. (1973), *શૈક્ષણિક આયોજન પ્રવિધિ અને મૂલ્યાંકનની નવી ધરી*. અમદાવાદ: બી. એસ. શાહ પ્રકાશન.

Michel, G, (2006). *Emotional Intelligence of Manager in Singapore*. Adelaide: University of South Australia.

પટેલ, આર. એસ. (2009). શૈક્ષણિક સંશોધન માટે આંકડાશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ (બીજી આવૃત્તિ), અમદાવાદ: જય પબ્લિકેશન.

Sukhiya, S. P. & Mehrotra, P. V. (1966), *Elements of Education Research*. Chennai: Allied Published Pvt. Ltd.

ઉચાટ, ડી. એ. અને અન્ય (1998), *સંશોધન અહેવાલનું લેખન શી રીતે કરશો?* (પ્રથમ આવૃત્તિ). રાજકોટ: નિજ્જન સાયકો સેન્ટર.

“A Study of Job Satisfaction among Nurses Employees Reference to Navsari District”

Dr. Samira Khalifa

Department of psychology

Shree Govind Guru University Godhra

ABSTRACT

Job satisfaction is just like structure as well as human body. It has some essential features e.g. structure, process, relationship, authority, responsibility, performance, individual's group behaviour, which is used to man and woman in different status with specific relations. Present study aimed and objective examines Job Satisfaction among nursing employees of Navsari district. The Nurses working of job satisfaction in implies not only his bicultural approach but she's wide approaches of 'tricultural' during service like values of stress, tension, anxiety, conflict etc. Different places with concerned peoples. "The researcher has used Three Independent variables of present study as well as the variables namely (A) Types of Area (B) types of gender (C)types of experience. The perceived job Satisfaction scale Constructed & standardized, Prayag Mehta and Mahaveer Jain (1976), Dr.S.M. Makvana was used in (2010). A sample of 240 respondent's was selected from Navsari district different primary health centre and CHC situated at Navsari district. Hence, this gives rise to variables of area, Gender and experience for the analysis of the data. Statistical technique like 'F' was reported in **order to get the results.**

- Area had not significant impact on job satisfaction of rural and urban people of nursing employees.
- Gender had significant impact on job satisfaction of male and female of nursing employees. The male nursing employees better than Job satisfaction than the female nursing employees.
- There was significant difference of job satisfaction between less than ten years and more than ten years' experience of nursing employees. Less than ten-year experience better than job satisfaction than more than ten-year experience nursing employees.
- Area and gender had significant interaction impact on job satisfaction of nursing employees.
- Area and experience had significant interaction impact on job satisfaction of nursing employees.
- There was no significant interaction effect of types gender and experience on job satisfaction. There was not significant interaction effect of area, gender and experience of nursing employees of Navsari district.

Key Words: Area, Gender, Experience, Job Satisfaction, Nurses Employees.

INTRODUCTION:

Job satisfaction is all about how one feels about (or towards) one's job. An Employee who expresses satisfaction is said to have a positive attitude towards the Job, unlike a dis-satisfied employee who has a negative attitude towards the job. A Person having negative attitude shows a personality disposition which is inclined to Experience nervousness, tension, worry, upset and distress, where as those with Positive attitude will feel happy with themselves, others, and with their work.

“Job satisfaction is defined as “a pleasurable or positive emotional state resulting from the appraisal of one's job or job experience”.

“Job Satisfaction among reference to nurses of Navsari district”

In the last decade creating many problems like tension, depression, and conflict lack of so many differences of some other problems through satisfaction. Researcher has change to affect all factors during the research in this area of research problems. Job satisfaction shows that personal factors such as an Individual needs and aspirations determine his/her attitude, along with group and Organizational factors such as relationships with co-workers, workers, supervisors, managers, management as well as working conditions, reference to industries work policies, and compensation. A satisfied employee tends to be absent less often, to make positive contributions, and to stay with the organization. These people will hold a more positive attitude to ward's life in general and make for a society of more psychologically healthy.

The different organization as a like primary health center and private health center who join & under the work of Nurses. These problems were raised by researcher also interested topic with Involvement factors were parameter of organizational Health.

“Job satisfaction can be measured based on morale, opinion, attitude, work Climate and quality of work life”. It is difficult to distinguish between motivation and job-involvement, job satisfaction because of the high degree of inter-relationship between these three factors. Basically, job- satisfaction, job-involvement is the attitude, or more correctly, the set of attitudes, an employee has about his job. We might describe it as the psychological disposition of a person towards his job-how he "feels" about his work. How, someone feels about his job is not a single attitude and certainly not a simple one, but rather a constellation of numerous individual attitudes or feelings. Thus, job-satisfaction or dissatisfaction can depend on a large number of factors, ranging from where the worker has to park his scooter and whether his boss calls him by his first name, to the sense of achievement he may find in his work. There are additional factors, which can influence and determine job satisfaction, factors which are not part of the job or work climate as such. For example, job satisfaction varies as a function of age, health, number of years of work and emotional stability. Non-job factors such as social status, leisure and recreational activities, family relationships, and other social outlets and affiliations can also influence the attitude one has toward his work. Finally, a person/s motivations, aspirations, and rewards can influence job-satisfaction.

There are numerous techniques measuring job-satisfaction. Some of the commonly used techniques include rating scales, critical incidents, interviews and action

tendencies."Job-Satisfaction is a complex phenomenon." The nature and extent of factors contributing to it are not yet fully known. But, a good deal of research studies in various countries with different cultures that have accumulated by now, have certainly advanced our understanding of the factors, we shall, for our purpose, emphasize here the studies of (Herzberg, Maysner and Snyderman) and his associates the two-factor theory of job-satisfaction dis-satisfaction proposed by them as they provide possibly the broadest scope so far in understanding the relevant factors prevailing a cross cultures as well as in India. Many theories of Job-satisfaction like Herzberg's motivator-hygiene theory, existence, relatedness and growth theory, Vroom's expectancy theory, goal setting theory, give some idea regarding how to generate job-satisfaction.

AIMS OF THE STUDY:

- 1.To study the Job satisfaction of reference to Nurses among rural and urban area of Navsari District.
- 2.To examine effect of job satisfaction reference to gender as a Nurses of Male and Female.
- 3.To study the job satisfaction among experience of less than ten years and more than ten years of Nurses.
- 4.To examine interactive effect of job satisfaction among Type of area and Gender, Type of area and Experience, Type of Gender and Experience and Type of Area, Gender, Experience to Navsari district Nurses.

HYPOTHESIS:

1. There will be no significant effect of Job Satisfaction among rural and urban area's Navsari district Nurses.
2. There will be no significant effect of Job Satisfaction among male & female reference to Navsari District Nurses.
3. There will be no significant effect of Job Satisfaction reference to experience to less than ten year and more than ten years of Navsari District Nurses.
4. There will be no significant effect of Job Satisfaction among types of area and gender with reference to Navsari District Nurses.
5. There will be no significant interactional effect of Job Satisfaction among types of areas and Experience of Navsari District Nurses.
6. There will be no significant interactional effect of the job satisfaction among Gender and types of Experience in the Nurses of Navsari District.
7. There will be no significant interactional effect of Job satisfaction among types of Area's, Gender and types of Experience in the Nurses of Navsari District.

METHODOLOGY:

Research design:

This research was adopted 2X2X2 factorial designs with 2 types of areas (rural and urban), 2 types of gender (male and female) and 2 types of experience (more than 10 years and less than 10 years).

Sample:

In the present research the researcher 300 units by sample random technique. Finally, 240 subjects were selected for this study, subtracting the subject with incomplete information in 120 more than ten years and 120 less than ten years' experience nurses are selected. In every group 60 were selected from urban area and 60 from rural area. In this group of 60 from rural area, 30 were male nurses and 30 were female nurses.

Tools used:

The following tools were used in the present study:

📄 Personal data sheet:

To obtain the personal details of the respondents, researcher had prepared personal data sheet. The data sheet container the information about name of subject, educational qualification, the area of residence, the place of primary health centers and hospitals and more than collect information at that time of putting of questioner for the present researcher were under the tools.

In this research following tools are used:

Job satisfaction Questionnaire was constructed (WSQ-W) by Prayag Mehta And Mahaveer Jain (1976).In the present investigation, gujarati version of Job Satisfaction Questionnaire adopted standardize by department of psychology Sardar Patel University, vallabh vidhyanagar has been used. There are 26th items in this inventory all the sentence had a three option. option can choose one option and marked by symbol (√). The range of responses from first, second, and third are scored from 3 to 1, and 1 to 3for reverse scoring each respectively. The possible range of the score is between 26 to 78. The test – retest reliability coefficient is it reported to 0.87. and split-half reliability was 0.69.

The author has reported satisfactory validity of the questionnaire.

Statistical Analysis:

In this study 'F' test was used for statistical analysis.

RESULT AND DESCUSSION:**❖ Job Satisfaction with Reference to Area, Gender and Experience:**

The main objective was to study whether nurses of male and female of rural and urban areas differ in overall job satisfaction. In this context, 7 null hypotheses (no.1 to 7) were constructed. For this purpose, 2x2x2 factorial design was framed. To examine these null hypotheses statistical techniques of two-way ANOVA was used. The results obtained are presented in table 1, 2, and 3.

Table No. 1

(N=120)

Means and SD of Job Satisfaction with reference to area, gender and experience.

Types of Area	Types of Gender	Mean, SD and N	Types of Experience	
			Less than 10 years	More than 10 years
Rural	Male	Mean	64.93	64.36
		SD	3.52	2.18
		N	30	30
	Female	Mean	62.50	63.36
		SD	3.94	4.70
		N	30	30
Urban	Male	Mean	67.13	64.73
		SD	2.81	5.50
		N	30	30
	Female	Mean	63.73	56.93
		SD	8.87	11.58
		N	30	30

Table No. 2

(N =120)

Difference between means score of Job Satisfaction with reference to area, gender and experience.

Independent Variable	N	Mean	Difference between mean
Rural	120	63.79	0.66

Urban	120	63.13	
Male	120	65.29	3.66
Female	120	61.63	
Less than ten years	120	64.57	2.22
More than ten years	120	62.35	

Table No. 3

(N =120)

ANOVA summary of Job Satisfaction with reference to area, gender and experience.

Source of Variance	Sum of Squares	Df	Mean Sum of Squares	F	Sig. Level
AREA	26.004	1	26.004	.680	NS
GENDER	803.004	1	803.004	20.993	0.01**
EXP	297.038	1	297.038	7.765	0.01**
AREA * GENDER	226.204	1	226.204	5.914	0.05*
AREA * EXP	338.438	1	338.438	8.848	0.01**
GENDER * EXP	33.004	1	33.004	.863	NS
AREA * GENDER * EXP	127.604	1	127.604	3.336	NS
SSW (Error)	8874.367	232	38.252		
SST	10725.663	239			

❖ Job satisfaction with reference to area:

When F test was applied to check the impact of Job Satisfaction on types of area, it can be clearly seen from above table no.2 reveals that the mean score of Job Satisfaction rural

area is 63.79 and urban area is 63.13 as respectively and mean difference between is 0.66 above mention. Table No. 3 that mean of score is sum of square value was 26.004 and their significant “F” value was found. The “F” value is .680 which were statistically not significant. Therefore, the null hypothesis 1 was maintained and it was concluded that there was not significant impact of the factors rural and urban areas nurses in the variable of Job satisfaction.

❖ **Job satisfaction with reference to gender:**

when F test was applied to check the impact of Job Satisfaction on types of gender, it can be clearly seen from above table no.2 reveals that the mean score of job satisfaction of male is 65.29 and female is 61.63 as respectively and the mean difference between is 3.66 above mention. Table no.3 the mean of score is sum of square value was 803.004 and significant “F” value was found. The “F” value was 20.993 which were statistically significant on level 0.01. Therefore, the null hypothesis 2 was rejected and it was concluded that there was significant impact of factors of male and female nurses in the variable of job satisfaction.

❖ **Job satisfaction with reference to experience:**

when F test was applied to check the impact of Job Satisfaction on types of experience, it can be clearly seen from above table no.2 reveals that the mean score of job satisfaction of less than ten years’ experience 64.57 and more than ten years’ experience 62.35 as respectively and mean difference between is 2.22 above mention. Table no. 3 the mean of score is sum of square value was 297.038 and significant “F” value was found. The “F” value is 7.765 which were statistically significant on level 0.01. Therefore, the null hypothesis 3 was rejected and it was concluded that there was significant impact of the factors less than ten years and more than ten years’ experience in the variable job satisfaction.

❖ **Job satisfaction with reference interactive effect of area and gender:**

when F test was applied to check the interactive effect of job satisfaction on area and gender, it can be clearly seen from above table ni.3 that mean sum of square value is 226.204 and significant F value was found. The F value is 5.914 which is statistically significant on level 0.05. The null hypothesis 4 was rejected it was concluded that there was significant interactive effect of area and gender on job satisfaction.

❖ **Job satisfaction with reference interactive effect of area and experience:**

when F test was applied to check the interactive effect of job satisfaction on area and experience, it can be clearly seen from above table no.3 the mean some of square value is 338.438 and significant F value was found. The F value is 8.848 which is statistically significant on level 0.01. The null hypothesis 5 was rejected it was concluded that there was significant interactive effect of area and experience on job satisfaction.

❖ Job satisfaction with reference interactive effect of gender and experience:

When F test was applied to check the interactive effect of job satisfaction on gender and experience, it can be clearly seen from above table no.3 the mean sum of square value 33.004 and significant F value was found. The F value is .863 which is statistically not significant. Hence the null hypothesis 6 was maintained and it was concluded that there was not significant interactive effect of gender and experience on job satisfaction.

❖ Job satisfaction with reference interactive effect of area, gender and experience:

When F test was applied to check the interactive effect of job satisfaction on types of area, gender and types of experience, it can be clearly seen from above table no. 3 the mean sum of square value 127.604 and significant F value was found. The F is 3.336 which is statistically not significant. Hence the null hypothesis7 was maintain and it was concluded there was not significant interactive effect of types of area, gender and types of experience on job satisfaction.

CONCLUSION:

1. There is no significant difference between the Job Satisfaction among rural and urban area's Navsari district Nurses.
2. There is significant difference between the Job Satisfaction among male & female reference to Navsari District Nurses. The male nursing employees better than Job satisfaction than the female nursing employees
3. There is significant difference between the Job Satisfaction reference to experience to less than ten year and more than ten years of Navsari District Nurses. Less than ten-year experience better than job satisfaction than more than ten-year experience nursing employees.
4. There is significant interactive effect of Job Satisfaction among types of area and gender with reference to Navsari District Nurses.
5. There is significant interactive effect of Job Satisfaction among types of areas and Experience of Navsari District Nurses.
6. There is no significant interactive effect of the job satisfaction among Gender and types of Experience in the Nurses of Navsari District.
7. There is no significant interactive effect of Job satisfaction among types of Area's, Gender and types of Experience in the Nurses of Navsari District.

REFERENCE:

- Makvana, S.M., (2010.) To study the Role of Perceived Organizational Health in the relationship of work involvement and job satisfaction in different organizations, ISBN: 978-81-909906-1-5, published Ph.D. theses, Knowledge Resource Centre, Sardar Patel University
- Prayag Mehta & Mahaveer Jain (1973) Job satisfaction Questionnaire developed and standardized.

- Lorber M, Skela & Savic B. (2012) Job satisfaction of nurses and identifying factors of job satisfaction in Slovenian Hospitals. *Croat Med J.* Jun;53(3):263-70. doi: 10.3325/cmj.2012.53.263. PMID: 22661140; PMCID: PMC3368291.
- Gopi Kumar K. (1993) (A study of job satisfaction and work involvement of employees of private & public sector organization.
- Adams, S. Bond (2000) Hospital nurses' job satisfaction, individual and organizational characteristics *Journal of Advanced Nursing*, 32 (3) pp. 536-543
- Mishra P.C, & Srivastava Shipra (1999) Organizational health as a moderator variable of the organizational commitment and job-satisfaction relationship. *Vol. 44 (3) 55-58.*

नारदस्मृति के अनुसार विवाह के प्रकार

डॉ.सुनिल एच. प्रजापति

मददनीश प्राध्यापक(संस्कृत)

सरकारी विनयन कॉलेज, बायड

प्रस्तावना :- विवाह संस्कार को हिन्दु साहित्य में मान्य सोलह संस्कार में स्थान दिया गया है । जिसे गृहस्थाश्रम का प्रवेशद्वार नहि किन्तु आधारशिला भी माना जाता है । सोलह संस्कार में विवाह संस्कार को बाद करके बाकी जो संस्कार हैं, वे एक प्रकार से व्यक्ति को सर्वाङ्गपूर्ण बनाने में सहायक होते हैं । अन्य पन्द्रह संस्कार विवाह संस्कार पर आश्रित हैं । यह एक ऐसा संस्कार है जिससे व्यक्ति धरातल से उठकर पारिवारिक एवं सामाजिक धरातल पर पहुँच जाता है । प्राचीनकाल में इस संस्कार को अति महत्त्व प्रदान किया गया था । गृहस्थाश्रम में धर्म, अर्थ काम त्रिवर्ग की सिद्धि का साधन भी विवाह संस्कार है। किसी स्त्री को धर्मतः पत्नी बनाने वाला व्यक्ति ही यज्ञादि कार्य करने में समर्थ है । विवाह की इसी आवश्यकता को ध्यान में रखकर ही हमारे वेदों, गृह्यसूत्रों, स्मृतियों, पुराणों तथा काव्यग्रन्थों में इस संस्कार को मान्यता दी गई है। वस्तुतः गृहस्थाश्रम की सफलता के लिए पत्नी की आवश्यकता अपरिहार्य है।

- ऋग्वेद के अनुसार विवाह का उद्देश्य गृहस्थाश्रम में प्रविष्ट हो, देवकार्यों को करने का अधिकार प्राप्त करना तथा संतान प्राप्ति था। १०/८५
- पत्नी के साथ प्रेममय जीवन की अभिव्यक्ति अथर्ववेद में भी पाते हैं। १४/१-२१
- ऐतरेय और शतपथ ब्राह्मण में भी संतान प्राप्ति के लिए विवाह को महत्वपूर्ण समझा गया है।" २/२/२/६
- तैत्तिरीय ब्राह्मण के अनुसार विवाह स्वयं एक यज्ञ माना जाता था । और अविवाहित व्यक्ति को यज्ञहीन कहा जाता था । एकाकी पुरुष अधूरा है । उसका अर्धभाग तो उसकी पत्नी है। विवाह के बिना पितृ ऋण से मुक्त होना असंभव माना गया है। ६/३/१०/५
- उपनिषदों के युग में आश्रमों के प्रतिष्ठित होने पर व्यक्तित्व के विकास के लिए विवाह का गृहस्थाश्रम में प्रविष्ट होना अनिवार्य माना गया है।

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम्।

प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥ मनुस्मृति -अ.९-२७

अर्थात्, संतान उत्पन्न करना, उन उत्पन्न किये संतानों का निष्ठापूर्वक पालन करना ,नित्य गृह कार्य करना ये कार्य स्त्रियों के लिए हैं । शिक्षा समाप्ति के उपरान्त गृहस्थाश्रम में प्रवेश करने हेतु विवाह संस्कार का विधान किया गया है । विवाह संस्कार को सर्वोत्कृष्ट महत्ता प्रदान की गई है।

❖ विवाह शब्द का अर्थ:-

साधारणतः विवाह शब्द का अर्थ है वधु को उसके पिता के घर से विशेष रूप से ले जाना अथवा किसी विशेष कार्य के लिए पत्नी बनाने हेतु ले जाना । विवाह के लिए संस्कृत साहित्य में उपयम एवं पाणीग्रहण या उद्वाह परिणय आदि शब्दों का भी प्रयोग किया गया है । हिंदू धर्म में विवाह को सोलह संस्कारों में से एक संस्कार माना गया है। विवाह = वि + वाह, अतः इसका शाब्दिक अर्थ है - विशेष रूप से (उत्तरदायित्व का) वहन करना। पाणिग्रहण संस्कार को सामान्य रूप से हिंदू विवाह के नाम से जाना जाता है। अन्य धर्मों में विवाह पति और पत्नी के बीच एक प्रकार का करार होता है जिसे कि विशेष परिस्थितियों में तोड़ा भी जा सकता है परंतु हिंदू विवाह पति और पत्नी के बीच जन्म-जन्मांतरों का सम्बंध होता है जिसे कि किसी भी परिस्थिति में नहीं तोड़ा जा सकता। अग्नि के सात फेरे ले कर और ध्रुव तारा को साक्षी मान कर दो तन, मन तथा आत्मा एक पवित्र बंधन में बंध जाते हैं। हिंदू विवाह में पति और पत्नी के बीच शारीरिक सम्बंध से अधिक आत्मिक सम्बंध होता है और इस सम्बंध को अत्यंत पवित्र माना गया है।

❖ नारदस्मृति के अनुसार विवाह के प्रकार :-

विवाह सम्बन्धी बहुत-से शब्द विवाह संस्कार के तत्त्वों की ओर संकेत करते हैं, जैसे- उद्वाह- कन्या को उसके पितृ-गृह से उच्चता के साथ ले जाना, विवाह विशिष्ट विधि से कन्या को ले जाना या अपनी स्त्री बनाने को ले जाना, परिणय अग्नि की प्रदक्षिणा करना, उपयम-सन्निकट ले जाना और अपना बना लेना, तथा पाणिग्रहण - कन्या का हाथ सम्पूर्ण जीवन के लिए अपने हाथ में ग्रहण करना या पकड़ना । यद्यपि ये शब्द विवाह-संस्कार का केवल एक-एक तत्त्व बताते हैं, किन्तु शास्त्रों ने इन सबका प्रयोग किया है और विवाह संस्कार के उत्सव के कतिपय कर्मों को इनमें समेट लिया है ।

चतुर्थमायुषो भागमुषित्वाऽद्यं गुरौ द्विजाः ।

द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ मनु.-४-१

मनु ने इस संस्कार को आयु के दूसरे भाग में अर्थात् पच्चीस (२५) वर्ष के बाद ही करने का निर्देश किया है । मनु के अनुसार विवाह आठ (८) प्रकार का होता है- ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गन्धर्व, राक्षस और पैशाच । नारद स्मृति के अनुसार विवाह के निम्नलिखित आठ प्रकार हैं ।

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकीर्तिताः ।

ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥

आर्षश्चैवाथ दैवश्च गान्धर्वश्चासुरस्तथा ।

राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात्पैशाचस्त्वष्टमः स्मृतः ॥ ना.स्मृ. व्य.अ.१२.३८-३९

अर्थात्, वर्णों के अनुष्ठान के उद्देश्य से आठ विवाहों का उल्लेख किया गया है। इनमें से पहले ब्रह्मा, प्रजापति, आर्ष, दैव, गंधर्व, असुर, राक्षस और आठवां पैशाच है। उपरोक्त क्रमनुसार विवाह के प्रकार मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, एवं विष्णु स्मृति में भी प्राप्त होते हैं। नारदस्मृति में निरूपित उपरोक्त विवाह के आठ प्रकार को स्मृतियों ने दो भाग में विभक्त किया है। १. प्रशस्त २. अप्रशस्त।

१.प्रशस्त :- प्रशस्त के अंतर्गत ब्राह्म, दैव, आर्ष तथा प्रजापत्य आते हैं।

२.अप्रशस्त :- अप्रशस्त के अंतर्गत गान्धर्व, आसुर, राक्षस और पैशाच आते हैं।

यह सम्बन्ध में नारद का कहना है। कि गान्धर्व विवाह सभी वर्णों के लिए सामान्य है जबकि बाकी तीन अन्तिम प्रकार के विवाह (आसुर, पैशाच, राक्षस) अधार्मिक है। प्रशस्त प्रकार के विवाह को नारदस्मृति में प्रशंसनीय विवाह माना गया है। जिसमें ब्राह्म विवाह को सर्वोत्तम बताया गया है। जो प्रकार जितना अधिक अप्रशस्त था उतना ही वो अधिक प्राचीन था। यद्यपि उनमें से कुछ साथ-साथ प्रचलित थे। नारदस्मृति में उपरोक्त आठ विवाह का निम्न स्वरूप प्राप्त होता है।

१.ब्राह्मविवाह :-

ब्राह्म विवाह के बारे में मनुस्मृति में मनु कहते हैं कि जिसमें वर के कुल, आचरण, धर्म में आस्था और स्वास्थ्य के बारे में जानकारी प्राप्त करके कन्यादान करना चाहिए।

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्।

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः।। म.स्मृ.-३.२७

नारदस्मृति में नारद ब्राह्म विवाह के बारे में बताते हुए कहते हैं कि

सत्कृत्याहूय कन्यां तु ब्राह्मे दद्याद्वलंकृताम्। ना.स्मृ.१२-४०

अर्थात्, इस प्रकार के विवाह में कन्या के पिता सच्चिदत्र एवं वेदाज्ञ वर को अपने यहाँ आमंत्रित करके बहुमूल्य अलंकारों एवं परिधानों से सुसज्जित कन्या को दान करता है।

२.प्राजापत्य विवाह :- प्राजापत्य विवाह के बारे में नारदस्मृति में नारदने कहा है कि

“सह धर्मं चरेत्युक्त्वा प्राजापत्यो विधीयते।” ना.स्मृ.१२-४०

अर्थात्, इस प्रकार के विवाह में कन्या का पिता वर को कन्या समर्पित करते हुए दोनों को मिलकर धर्मानुचरण करने का निर्देश देता है। मनुस्मृति में भी उपरोक्त प्रकार से ही कहा गया है।

सहोभौ चरतां धर्मं इति वाचानुभाष्य च।

कन्याप्रदानं अभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः।। मनु.स्मृ. ३.३०

अर्थात्, 'तुम दोनों साथ धर्माचरण करो' एसा कहकर वर कन्या का पूजन करके जो कन्यादान होता है उसको प्राजापत्य विवाह कहते हैं ।

३.आर्ष विवाह :-

नारदस्मृति में आर्ष विवाह के बारे में बताते नारद ने कहा है कि वरपक्ष से वस्त्र, गाय और वृषभ आदि लेकर कन्या का विवाह करना आर्ष विवाह कहलाता है।

'वस्त्रगोमिथुने दत्त्वा विवाहस्त्वार्ष उच्यते । ना. स्मृ.-१२-४१

मनुस्मृति में मनु आर्ष विवाह के बारे में बताते हुए कहते हैं कि

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥ म.स्मृ.-३.२९

अर्थात्, एक एक वा दो दो गौ, बैल यज्ञ के लिए, वर से लेकर, जो कन्यादान होता है, उसको आर्ष विवाह कहते हैं ।

४.दैव विवाह :-

इसमें कन्यापक्ष द्वारा वस्त्रालंकार से अलंकृत कन्या को यज्ञ करते समय किसी यज्ञ करने-कराने वाला पुरोहित (श्रुतिविद) को प्रदान किया जाता था ।

'अन्तर्वेद्यां तु दैवः स्यादृत्विजे कर्म कुर्वते ॥ ना. स्मृ.-१२.४१

मनुस्मृति के अनुसार बड़े यज्ञ में ऋत्विक् ब्राह्मण को, वस्त्र-आभूषण से सुशोभित कन्या का दान दैव विवाह कहा जाता है । मनु के अनुसार इस प्रकार का विवाह सभी वर्णों के लिए धर्मसम्मत था ।

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ म.स्मृ. -३.२८

५.गान्धर्व विवाह :-

नारद स्मृति के अनुसार कन्या एवं वर के अपनी इच्छानुसार परस्पर अनुरक्त होकर संयोग होना गान्धर्व विवाह कहलाता है । अर्थात्, एक-दूसरे पर अनुरक्त लड़के-लड़की को दोनों के माता-पिता द्वारा विवाह बन्धन में बांध देना गान्धर्व विवाह कहा जाता है ।

इच्छन्तीं इच्छते प्राहुर्गान्धर्वो नाम पञ्चमम् । ना. स्मृ.-१२.४२

मनुस्मृति के अनुसार कन्या और वर की इच्छा से जो संयोग होता है उसको गान्धर्व विवाह कहते हैं, यह कामवश भोगमात्र के लिए है, धर्मार्थ नहीं है ।

इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ म.स्मृ-३.३२

६.आसुर विवाह :-

नारद स्मृति के अनुसार इस विवाह में कन्या के पिता एवं कन्या को वरपक्ष द्वारा अपने सामर्थनुसार धन देकर स्वेच्छ से कन्या को वर द्वारा ग्रहण किया जाता था ।

विवाहस्त्वासुरो ज्ञेयः शुल्कसंव्यवहारतः ॥ ना.स्मृ-१२.४२

एसी सूचना मनु एवं याज्ञवल्क्य स्मृति में भी मिलती है । मनुस्मृति के अनुसार वर के माता पिता और कन्या को यथाशक्ति धन देकर जो इच्छपूर्वक कन्यादान है उसको 'आसुर विवाह' कहते हैं ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ म.स्मृ-३.३१

आर्ष एवं आसुर विवाह में अन्तर यह था कि आर्ष विवाह में परम्परा के अनुसार गाय-बैल का जोडा प्रदान किया जाता था । जबकि आसुर विवाह में कन्यापक्ष को कन्या का मूल्य धन के रूप में चुकाया जाता था ।

७.राक्षस विवाह :-

नारद स्मृति के अनुसार कन्या तथा उसके माता-पिता की इच्छ-अनिच्छा, सहमति-विमति आदि की अपेक्षा किये बिना बलपूर्वक कन्या का हरण करके, उससे विवाह कर लेना 'राक्षस विवाह' कहते हैं ।

प्रसह्य हरणादुक्तो विवाहो राक्षसस्तथा । ना.स्मृ.-१२-४३

सम्बन्धीयों को मारकर या घायल कर रोती विलखती कन्या से हुए विवाह को नारद और मनु राक्षस विवाह की संज्ञा देते हैं । इस प्रकार के विवाह का विकास युद्ध से हुआ ।

हत्वा छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदन्तीं गृहात् ।

प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥ म.स्मृ-३.३३

अर्थात्, मारकर, दुःख देकर, रोती हुई कन्या को जबरदस्ती हर लेजाना 'राक्षस विवाह' कहते हैं ।

८.पैशाच विवाह :-

नारद स्मृति में नारद पैशाच विवाह के बारे में लिखते हैं कि 'सौती हुई, मूर्च्छित अथवा प्रमत्त स्त्री से सम्भोग करके उसे विवाह के लिए विवश-सहमत कर लेना पैशाच विवाह कहते हैं ।

सुप्तमत्तोपगमनात्पैशाचस्त्वष्टमोऽधमः ॥ ना.स्मृ.-१२-४३

मनुस्मृति के अनुसार सौती, नशे में श्रौर वेसुध कन्या के साथ एकान्त में संभोग करना 'पैशाच विवाह' है । मनु के अनुसार यह विवाह पापपूर्ण है ।

नारद ने असुर, राक्षस और पैशाच विवाह को अवैधानिक घोषित किया है । प्रथम चार प्रकार के विवाह को वैधानिक एवं गान्धर्व को सभी वर्णों के लिए सामान्य मानते हैं ।

एषां तु धर्म्यास्चत्वारो ब्राह्मणाद्याः समुदाहृताः ।

साधारणः स्याद्गान्धर्वस्त्रयोऽधर्म्यास्त्वतः परे ॥ ना.स्मृ-१२.४४

इस प्रकार स्मृतियों में इसके (आसुर, राक्षस और पिशाच विवाह) उल्लेख किये जाने का तात्पर्य ऐसे विवाह को मान्यता प्रदान करना नहीं था, वरना इस प्रकार की सामाजिक मर्यादाओं का उल्लंघन करने वाले को इस तज्जन्य कन्या का भरण-पौषण का उत्तरदायित्व ग्रहण करने को बाध्य करना था। साथ ही उससे उत्पन्न सन्तान को उसकी सम्पत्ति का उत्तराधिकारी बनाना था। स्पष्टतः स्मृतियों में उक्त विवाहों का विधान कन्या एवं सन्तान को दृष्टि में रखकर किया गया था।

नारद स्मृति में एक और विवाह के अन्तिम तीन प्रकार (राक्षस, आसुर और पैशाच) को धर्मानुकूल न मानकर निम्न कोटी में रखा गया है। वही मनु राक्षस विवाह को धर्मानुकूल मानते हुए क्षत्रियों के लिए प्रशस्त विवाह कहते हैं। उपर्युक्त मत भिन्नता का कारण सम्भवतः यह है कि मनु के समय वर्ण-व्यवस्था कर्म के सिद्धान्त का आदर्श रखती थी। अतएव युद्धादि में क्षत्रियों को प्रोत्साहित करने के लिए राक्षस विवाह का प्राविधान स्वीकार किया गया था। परन्तु नारद के समय उपर्युक्त मान्यता सम्भवतः खो चुकी होगी। इस समाज में अव्यवस्था का उत्पन्न होना अस्वाभाविक था। इस अव्यवस्था को दूर करने के लिए नारद ने राक्षस विवाह को अधार्मिक कहा है।

पारस्कर गृह्यसूत्र अनुसार सप्तपदी के मन्त्र में पति पत्नी से जो कहता है- "सखे ! सात पगों के साथ तू मुझसे संयुक्त हो और मेरी अनुव्रता बनो।" उससे उसमें दाम्पत्य-प्रेम को सफल बनाने की कामना निहित है। लाजाहोम के द्वारा वधू अन्न की आहुति अग्नि में देकर पति के ऐश्वर्य को कामना करती है। राष्ट्रभृत यज्ञ में वर देवों ओर पितरों से प्रार्थना करता है- "अग्नि देव मेरी रक्षा करें, इन्द्र और यम मेरी रक्षा करें। इसी क्रिया में राष्ट्र के मंगल की भी कामना निहित है। इस प्रकार विवाह-संस्कार की क्रियाओं से दम्पति को योग्य मार्ग दर्शन मिलता है, न कि काम भोग की छूट। अतएव यह जीवन के सर्वांगीण विकास के लिए धार्मिक विधियों के माध्यम से प्रतीकात्मक संस्कार है। पति के इस नवीन गृह में पत्नी तो अपना जीवन दीप जलाकर आलोकित करने ही पदार्पण करती है। उसके जीवन का लक्ष्य होता है योग देना, ग्रहण करना, धारण करना, दायित्वों का वहन करना और ऊपर उठना-उठाना। इसमें एक महान् आत्मसमर्पण की भावना है, जो भारतीय संस्कृति की अपनो विशेषता है।

❖ संदर्भग्रंथ सूची :-

1. Altekar, A. S. *The Position of Women in Hindu Civilization*. New Delhi: Motilal Banarsidass, 2016
2. Basham, A. L. *The Wonder That Was India*. ebook: Pan Macmillan, 2002 .
3. Kane, Pandurang Vaman. *History of Dharmasastra - Volume 5 Part 1* . Pune: BHANDARKAR ORIENTAL RESERACH INSTITUTE , 1974 .
4. ठाकुर, लक्ष्मीदत्त. *प्रमुख स्मृतियों का अध्ययन*. उत्तर प्रदेश, लखनऊ हिंदी समिति :, सूचना विभाग , २००६.
5. पाण्डेय, डॉ. राजबली . *हिन्दू संस्कार सामाजिक तथा धार्मिक* अध्ययन(. वाराणसी चौखम्बा : विद्या भवन, २०१९ .

6.शास्त्री, डॉ.रामचन्द्र वर्मा . *नारदस्मृति*. डायमेनिक पब्लिकेशन ईण्डिया लिमिटेड, मेरठ (प्र.उ),
n.d.

7.सकसेना, सुरेंद्रनाथ. *मनुस्मृति (स्कृत एवं हिंदी अनुवादसं)*. मनोज पब्लिकेशन, दिल्ली , २०२३ .

8.स्वामी, तुलसी राम. *मनुस्मृति*. दिल्ली राजहंस पब्लिकेशन ;, २००८.

From Margin to Mainstream: A Comparative Analysis of Post-Independence Indian Women's Writing in English and Gujarati

DHAIRYAVI KEYUR ANJARIA

Assistant Professor, Department of Science and Humanities, Lukhdhirji Engineering College,
Morbi

Abstract

This study undertakes a comparative analysis of post-independence Indian women's writing in English and Gujarati, exploring how women writers have transitioned from the margins of literary discourse to the mainstream. It highlights how, despite linguistic and regional differences, these writers share a common thread in their articulation of gendered experiences, social constraints, and the quest for identity and agency. The period after 1947 marked a significant shift in Indian literature, as women began to assert their voices more prominently, challenging patriarchal norms and traditional roles imposed upon them by society.

By examining select works of prominent Indian women authors in English—such as Anita Desai, Shashi Deshpande, and Kamala Markandaya and the likes —alongside their Gujarati counterparts like Varsha Adalja, and Dhiruben Patel and the likes, the research investigates thematic parallels and divergences in how issues like marriage, motherhood, sexuality, caste, and class are portrayed. The study also considers the role of language, regional identity, and cultural specificity in shaping these narratives.

Through a feminist and socio-cultural lens, this analysis demonstrates how literature not only reflects the lived realities of women but also becomes a site of resistance and transformation. It underscores the evolution of women's literary voices from being peripheral to becoming central agents of change in Indian literature. The research ultimately affirms that Indian women writers, regardless of the language they write in, contribute meaningfully to the broader discourse on gender, identity, and social justice in post-independence India.

Keywords: Post-Independence Indian Literature, Women Writers, Comparative Analysis Feminist Discourse, English and Gujarati Literature

Introduction

Literature is both a reflection of society and a powerful force that shapes it. In the context of post-independence India, women writers—irrespective of the language they choose to write in—have played a significant role in voicing the collective concerns and challenges faced by women across the nation. These literary voices transcend linguistic boundaries to address universal themes such as gender inequality, patriarchy, identity, empowerment, and resistance, thereby contributing to both social awareness and transformation.

Contemporary Western feminism emphasizes the articulation and affirmation of female identity, both in literature and in lived experience. Rather than focusing solely on achieving gender equality in conventional terms, it often seeks to establish a distinct female selfhood—one that acknowledges biological and experiential differences from the male identity. This approach to feminism highlights the uniqueness of women's perspectives and realities, aiming to create a space for their voices to be recognized independently.

In contrast, the feminist movement in India is shaped by a complex socio-historical landscape that differs significantly from its Western counterpart. The legacy of colonial rule, coupled with deeply entrenched social structures defined by religion, caste, class, and regional languages, has led to the emergence of a more nuanced and multifaceted form of feminism. In India, women's struggles are not only about gender but are deeply intertwined with these intersecting factors, making the feminist discourse more contextual and layered.

As a result, Indian feminism cannot be framed in the same way as Western feminist theories. It must account for the pluralistic and often hierarchical nature of Indian society, where women's experiences vary widely across cultural, economic, and linguistic boundaries. Indian feminist literature, therefore, reflects this diversity, offering narratives that address not just gender-based oppression, but also the broader social realities that shape women's lives in unique and often challenging ways.

Women's writing in English

Indian women writers have made significant contributions to the field of English literature. Both poets and novelists have produced a vast body of work in their pursuit of social recognition. Through their writing, they expressed frustration and discontent with the patriarchal structure of society. Their works serve as a reflection of long-suppressed emotions and unspoken desires that have been accumulating over time.

Some notable Indian women writers in English include Nayantara Sahgal, Kamala Markandaya, Shashi Deshpande, Shobha De, Manju Kapoor, Anita Desai, Bharati Mukherjee, and Ruth Praver Jhabvala among others. Their works primarily center on the 'Women's Question,' addressing issues related to gender and societal roles. They play a crucial role in shaping and influencing contemporary social consciousness. Their focus is on raising awareness about women's status in society, exploring gender dynamics and societal challenges, crafting a unique literary voice. These writers have recognized the weaknesses of women and especially their emotional vulnerability and are showing them the path to empowerment through their writings both ways. i.e, on a personal level as well as in context to society.

For instance, Kamala Markandaya portrays resilient women in her novels who maintain their identity and inner strength despite facing hardships. Her work, *Nectar in a Sieve* (1954) portrays the hardships of Rukmini, a rural woman striving for survival. She encounters economic turmoil, her husband's infidelity, and her children's disobedience, yet she remains resilient and unwavering. Rather than escaping or retreating, she confronts life with exceptional strength. In her other novel *Some Inner Fury*, (1955) Mira is an independent and emotionally strong woman who prioritizes her homeland over pursuing her love, Richard.

Similarly, Anita Desai's works highlight the inner turmoil of women within a patriarchal society. For example, her novel, *Cry, the Peacock* (1963) delves into Maya's struggle to find her place in society. Her female characters, such as Nanda Kaul in *Fire on the Mountain*, (1977) Maya in *Cry, the Peacock*, and Monisha in *Voices in the City*, (1965) are all independent, intellectually evolved, and possess a strong sense of self. A woman is seen as strong and empowered when she can make her own choices and live life on her own terms. Her later works like *Clear Light of Day* (1980) and *In Custody* (shortlisted for the Booker Prize) (1984) examine themes of isolation, identity, and rebellion. Desai's narratives consistently challenge conventional portrayals of women, emphasizing their struggles against societal expectations.

Shashi Deshpande's novels depict women rebelling against rigid social and familial structures. In *The Dark Holds No Terror*, (1980) Saru faces humiliation from her husband simply because she surpasses him intellectually and socially. With biting sarcasm, she tells schoolgirls, "You can nag, complain, henpeck, whine, moan, but you can never be strong. That's a wrong which will never be forgiven. They will tell you about economic independence and an independent identity. Forget the words." (Deshpande, 97)

Deshpande endows her female characters with immense inner strength, which becomes their true power. Her novel *Roots and Shadows* (1983) challenges societal norms, while *A Matter of Time* (1996) explores gender roles, women's suffering, and familial relationships. Her female protagonists embody self-awareness, resistance, and the rejection of traditional roles. Her works, including *The Dark Holds No Terror*, (1980) *The Long Silence*, (1988) and *The Binding Vine*, (1992) offer a profound exploration of *the vulnerability of women, the power of women, the deviousness of women, and the courage of women.*

Authors like Anita Desai and Shashi Deshpande delved into the struggles of middle-class families.

Another prominent novelist, Manju Kapur, wrote extensively about women's aspirations to break free from societal constraints. Her educated female protagonists strive for independence and self-identity while confronting patriarchy and gender inequality. She, through the character of Virmati in *Difficult Daughters*, (1998) encourages women to speak out against male dominance and advocate for their right to education and financial independence. In a society where men create laws governing women, Virmati strives to establish her identity and assert her rights.

Shobha De's novels depict women as victims of oppression and exploitation. Initially, they endure suffering, compromise, and tolerate their circumstances, but when the suffocation becomes unbearable, they fight to reclaim their rights. In *Shooting From the Hip*, (1994) De writes, "Every relationship is a power struggle, either on an overt level... control over the situation has been a male prerogative over the centuries. Women's destinies have been determined largely in that context alone... It is time they are made aware of their potential and power... Men will have to come to terms with woman power." (De, 111)

De's novels, such as *Sultry Days*, (1994) *Starry Nights*, (1991) *Snapshots*, (1995) *Sisters*, (1992) and *Surviving Men*, (1997) showcase women actively engaging in the power game, striving for social recognition and dominance just like men. Characters like Asha Rani in *Starry Nights* have mastered the art of rising to power, demonstrating the evolving strength and ambition of women.

Bharati Mukherjee, a diasporic writer, highlights the struggles of expatriate Indian women in unfamiliar lands. In her novels—*The Tiger's Daughter*, (1971) *Wife*, (1975) *Jasmine*, (1989) and *Desirable Daughters* (2002) —her central female characters, Tara Banerjee, Dimple, Jasmine, Debbi Di, and Taralata, face various hardships in their adopted countries but remain resilient and undeterred. They often encounter racism, sexism, and other forms of social oppression, yet they do not lose themselves in an alien culture. Like Shobha De's characters, Mukherjee's women are survivors, demonstrating strength and perseverance.

Nayantara Sahgal's *This Time of Morning* (2000) critiques the rigid social norms of arranged marriages.

Ruth Praver Jhabvala's *Heat and Dust* (1975), which won the Booker Prize, examines women's ongoing struggle for independence. The protagonist Olivia grapples with the societal expectations placed on her as a wife.

Writers like Geeta Hariharan and Rama Mehta contributed significantly to elevating women's roles in literature, with Hariharan exploring the search for identity among educated women.

Women's writing in English

Indian feminism is deeply rooted in the country's unique socio-cultural fabric, where the primary focus is not on rejecting traditional institutions such as marriage and family, but on addressing and reforming the systemic injustices and gender-based oppression embedded within them. Indian feminist writers and activists primarily seek to challenge and dismantle the patriarchal norms that perpetuate inequality, rather than advocating for complete liberation from familial roles and responsibilities.

Contemporary Indian women writers use literature as a powerful medium to spotlight and critique various social evils, including dowry-related violence, female feticide, sexual assault, domestic abuse, widow marginalization, and abandonment. Their work is grounded in real-life experiences and reflects the multifaceted struggles women endure across different regions, classes, and communities in India.

Unlike many Western feminist texts that often question or seek to escape the constructs of marriage and motherhood, Indian women writers generally do not dismiss these institutions outright. Instead, they engage with them critically, attempting to re - imagine and reformulate the roles of women as daughters, sisters, wives, and mothers within the framework of Indian society. This reflects a nuanced, context-sensitive approach to feminism—one that operates within, rather than outside, the social fabric.

As Shashi Deshpande observes, feminism, for her, is not merely a theoretical concept. She finds it challenging to directly apply the ideas of Western thinkers like Kate Millett or Simone de Beauvoir to the everyday realities faced by women in India. Deshpande also highlights the widespread misunderstandings surrounding feminism in the Indian context—many people mistakenly associate it with radical acts like burning bras or abandoning one's family. Instead, she emphasizes the need for Indian women to define feminism through their own lived experiences, shaped by their unique cultural and social realities. (Trivedi, 2)

Given India's diversity and its complex interplay of caste, religion, tradition, and language, Western feminist theories, though insightful, cannot be directly applied to fully address the specific challenges faced by Indian women. An indigenous, intersectional approach is essential to understanding and transforming the realities of Indian womanhood.

In the post-independence period, numerous women writers have focused on exploring the inner struggles of modern women as they search for their true identities. One such example is Dhiruben Patel's *Shimlana Fool* (1976), where the protagonist, Ranna, leaves her home to embark on a journey of self-discovery. As time progressed, the portrayal of women in literature became increasingly realistic, emphasizing their feelings of frustration and alienation, as well as the tensions between tradition and modernity. Characters like Vasudha in Kundanika Kapadia's *Punaragman*, Vasanti in *Saat Pagla Akashma*, Mamta in Ila Arab Mehta's *Vistaar*, and Anuradha in *Batrish Putlini Vedana* all share a common narrative of personal disintegration and self-reconstruction.

Gujarati women writers, therefore, are both challenging the traditional gender roles imposed within families and simultaneously creating a new, empowering discourse on gender. Authors like Chandra Shrimali address the physical and psychological exploitation of Dalit women, while Himanshi Shelat sensitively portrays the struggles of marginalized women in her novel *Kada Patangiya*, particularly focusing on sex workers who, despite their difficult lives, aspire for a better future for their daughters through education. (Parekh, 89)

Newer and bolder themes emerge in the fiction of women writers, particularly reflecting women's emotional upheavals at different stages of their lives. In *Ughada Akash No Ek Tukdo* (A Patch of Open Sky), Oza vividly portrays the emotional and physical experience of a woman during labor in a hospital. Similarly, in *Mahalaxmi* by Tarini Desai, Jasoda challenges the traditional belief that widows are inauspicious by supporting her daughter-in-law's desire to participate in her son's marriage rites. In short stories like Kundanika Kapadia's *Nyay*, where a woman leaves her marriage as an act of rebellion against her oppressive husband, we see marriages falling apart, families disintegrating, yet women emerging strong and unbroken.

Swati Mehd's *Chaka Chakini Adhunki Bodhkatha* (A Modern Fable of Two Sparrows) tells the feminist tale of a female sparrow's journey toward emancipation, celebrating the joy and freedom that comes with self-liberation. These works collectively depict a powerful narrative of women reclaiming their agency and redefining their roles in society.

Modern Gujarati literature witnessed a significant shift with the publication of *Sat Pagla Akashma* (*Seven Steps in the Sky*), the Delhi Sahitya Akademi award-winning novel by Kundanika Kapadia. This landmark work marks a turning point in the literary landscape, opening with a powerful statement

that sets the tone for its progressive narrative, “All are unequal in the world, but women are more”. (Kapadia.1)

For the first time in Gujarati fiction, the novel boldly addresses themes such as a woman’s search for identity, her position within the traditional Indian family structure, and her autonomy over her own body—all explored through the journey of the protagonist, Vasudha.

The narrative serves as a socio-cultural record, giving voice to women from various social backgrounds. Its use of multiple perspectives and interwoven stories paints a vivid picture of an Indian society where women are often relegated to the margins, seen as “the other,” denied both voice and agency. Vasudha’s partner, Vymosh, represents the patriarchal mindset, treating her mind, body, and soul as his possession. In a radical move, Vasudha confronts this notion of ownership and chooses to leave the relationship, symbolizing her break from patriarchal constraints. The title *Saat Pagla* (referencing *Saptapadi*, the seven sacred steps in Hindu marriage) becomes a metaphor for a woman's journey toward liberation. This novel lays the foundation for feminist discourse in Gujarati literature.

Similarly, Ila Arab Mehta’s *Batrish Putli Ni Vedna* and *Panch Pagla Pruthvi Par* are exemplary works that engage with gender issues through an artistic and empathetic lens. The title *Batrish Putli Ni Vedna* is inspired by the medieval Gujarati poem *Simhasan Battisi* by Shamal Bhatt. In the preface, Mehta poignantly writes, “Neither goddesses nor demons allow us to simply be women” (Mehta, 1). The novel weaves together the lives of thirty-two female characters, capturing their dreams, sufferings, and aspirations. It also reinterprets mythological figures like Sita, Kaikeyi, and Manthara, giving them new dimensions and depth. At its core, the novel advocates for respect for the female body and the creation of a space for women's voices and existence in a patriarchal world.

Conclusion

Women’s literature is often personal, revealing, and deeply introspective, frequently drawing from autobiographical elements. Suraiya and Kamala Das stand out as some of the most vocal and influential writers of the current generation, having created a diverse range of female characters with distinct qualities. The women in her short stories are portrayed as modern, sophisticated, independent, unconventional, unrestrained, and assertive individuals who challenge societal norms. (Nimavat, 27)

These writers acknowledge the struggles of women, particularly their emotional vulnerability, and guide them toward empowerment through their works. The underlying message from women writers seems to be that, just as these fictional characters confront discrimination; violence, hypocrisy, and exploitation, real women must also fight for their rights and assert their identities. In a society where the scales are already tipped in favor of men, women must exhibit personal courage to claim their rightful place.

Works Cited

Deshpande, Shashi. *Dark Holds No Terrors*. Penguin UK, 2000, p. 97.

- Dr., Shikha. “Metamorphosis of Woman in the Fiction of Shobha De.” *International Journal of Novel Research and Development*, vol. 7, no. 5, May 2022, pp. 1671–76, ijnrd.org.
- Kundanikā Kāpaḍā. *Saat Pagla Aakashma*. 13th ed., Navbharat Sahitya Mandir, 2012, pp. 1–383.
- Mehta, Ila Arab. *Batrish Putli Ni Vedna*. 1982. 13th ed., Harsh Prakashan, 2007, pp. 1–180.
- Nimavat, Dr. Dushyant. “Indian Women Writers in English: An Overview.” *Global Journal for Research Analysis*, vol. 3, no. 1, June 2012, pp. 27–28, <https://doi.org/10.15373/22778160/january2014/27>. Accessed 8 Dec. 2019.
- Parekh, Pratixa. “The Changing Face of Gender Roles in Gujarati Fiction by Women Writers.” *Research Directions*, vol. 6, no. 5, Dec. 2018, pp. 88–96, researchdirections.org.
- Shobha Dé. *Shooting from the Hip: Selected Writing*. 13th ed., Soma Books Limited, 1994, pp. 111–13.
- Sudha, S. “Indian Women Writing in English: A Turbulent Story of Resistance to Identity .” *International Journal of Novel Research and Development*, vol. 8, no. 12, Dec. 2023, pp. e382–85, ijnrd.org.
- Trivedi, Darshana. “Voicing the Voiceless: A Study of Gujarati Women’s Fiction from Gender Perspective.” *International Multidisciplinary Research Journal*, vol. 2, no. 10, Oct. 2015, pp. 1–3.

Society Context: An Analytical Perspective and Culture in the Indian

Name: Dr. Radheshyam R. Chhanga
Assistant professor (economics)
R. R. Lalan college, Bhuj Kutch (Gujrat)

Abstract ;-

This paper critically examines the interplay between society and culture in India, highlighting its complexities, continuities, and transformations. India's pluralistic society is shaped by deep-rooted traditions, dynamic socio-political structures, and the pressures of modernity and globalization. The paper examines key institutions such as caste, family, religion, and language, while also addressing contemporary challenges such as inequality, communalism, and cultural homogeneity. The need for an inclusive and culturally sensitive policy framework to sustain India's diversity in the face of rapid change is emphasized. It discusses the challenges facing Indian traditions, customs, and culture in the coming times.

Keywords: society, Indian culture, challenges, tradition, ext.

1. Introduction

India is a place of unity and diversity. People of many religions, languages, dialects, and cultures live together in harmony. India is often described as a microcosm of the world due to its rich diversity in language, religion, ethnicity, and socio-cultural practices. Indian society is the product of a long and complex historical evolution influenced by ancient civilizations, colonial rule, and post-independence nation-building. The interrelationship between society and culture in India is dynamic and deeply rooted in tradition. This paper attempts to analyse Indian society through its major cultural and social components, as well as assess how it is coping with the challenges of the 21st century.

2. Social Structure in the Indian Context

2.1 The Caste System: Historical Roots and Modern Realities

Caste remains one of the most distinctive and debated features of Indian society. Originally conceptualized as a division of labour under the varna system, it evolved into a hierarchical and hereditary social order. Despite constitutional safeguards and affirmative action policies, caste continues to influence social mobility, political affiliations, and access to resources, particularly in rural India.

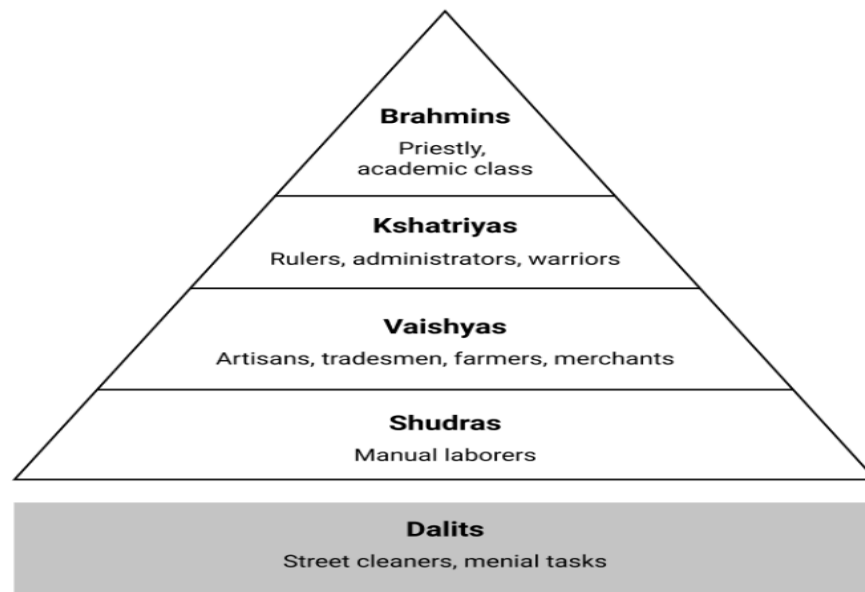
2.2 Family and Kinship Structures

The family is the foundational unit of Indian society, traditionally organized around joint and extended structures. Patriarchy, lineage, and arranged marriages dominate the

kinship system. However, changing economic roles, urbanization, and individual aspirations have contributed to the rise of nuclear families, especially among the middle class.

2.3 Religion and Communal Identity

India is home to a multitude of religions, with Hinduism, Islam, Christianity, Sikhism, Buddhism, and Jainism coexisting for centuries. While religious syncretism has been a hallmark of Indian civilization, contemporary society faces challenges from religious polarization and communalism. The role of religion in public life remains a sensitive and powerful force in shaping social behaviour and identity.

3. Cultural Expressions and National Identity

3.1 Linguistic Diversity

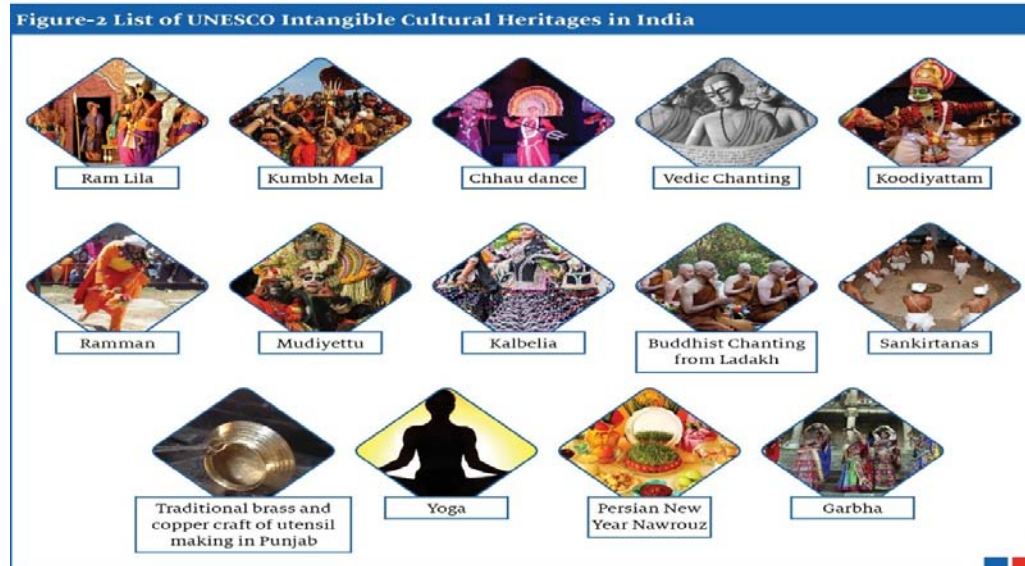
India's linguistic pluralism is one of its most defining features. The Constitution recognizes 22 scheduled languages and hundreds of dialects. Language functions not only as a medium of communication but also as a symbol of regional identity and cultural pride. However, tensions between linguistic nationalism and regional autonomy occasionally surface in political and educational domains.

3.2 Art, Music, and Literature

Indian culture encompasses classical and folk traditions in art, music, and literature. Classical forms like Bharatanatyam, Kathak, Hindustani and Carnatic music, and Sanskrit literature coexist with regional folk traditions, Bollywood, and contemporary media. These forms reflect the changing socio-political narratives and often act as instruments of social critique and reform.

3.3 Festivals and Rituals

Indian festivals—such as Diwali, Eid, Christmas, Navaratri, and Bihu—are deeply rooted in religious and regional traditions, offering opportunities for community bonding and cultural celebration. They also serve as expressions of collective memory and identity, often blending religious with socio-cultural practices.

4. Institutions of Social Change

4.1 Education and Social Mobility

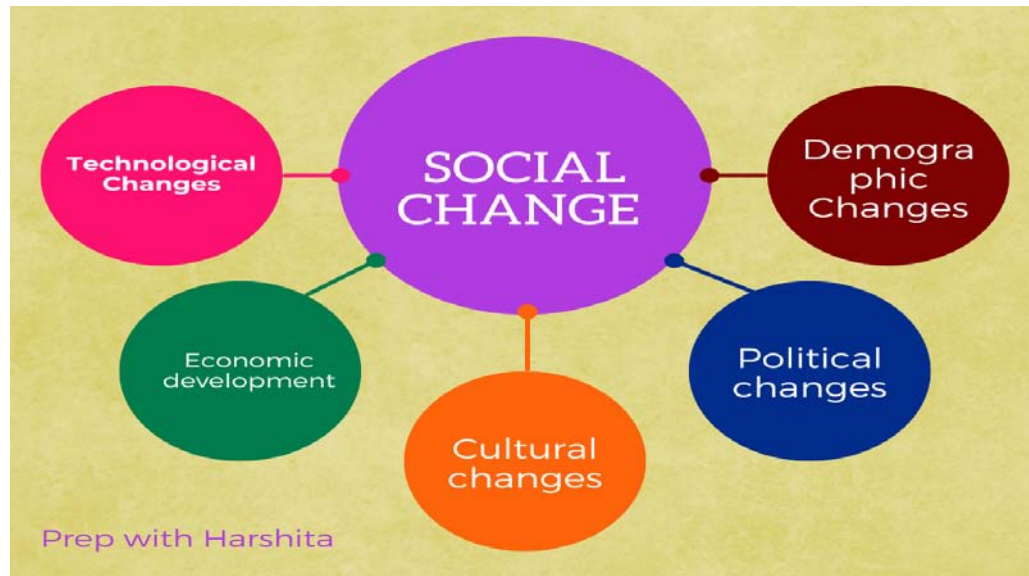
Post-independence India has emphasized education as a tool for empowerment and nation-building. Institutions of higher learning have been instrumental in promoting rational thought, scientific temper, and social mobility. Nonetheless, disparities in access, especially for marginalized communities, remain a significant concern.

4.2 Gender and Social Transformation

Indian society has traditionally ascribed gender-specific roles rooted in patriarchy. However, increased access to education, legal reforms, and feminist movements have challenged these norms. Women’s participation in the workforce, politics, and higher education is increasing, though gender-based violence, wage gaps, and underrepresentation persist.

4.3 Urbanization and Migration

Urbanization has redefined the cultural and occupational patterns in India. Cities serve as melting pots of cultures but also highlight the disparities between economic classes. Migration—both internal and international—has diversified urban spaces while also leading to issues related to identity, alienation, and resource competition.

5. Contemporary Challenges and the Future of Indian Culture

5.1 Communalism and Secularism

The secular framework of the Indian Constitution is under strain due to increasing identity politics. The rise of majoritarian narratives and communal violence threatens the fabric of secularism. Promoting interfaith dialogue and inclusive nationalism is critical to maintaining social cohesion.

5.2 Social Inequality and Marginalization

Caste-based discrimination, economic disparity, and regional imbalances continue to obstruct social justice. While affirmative action has improved the status of Scheduled Castes and Tribes, systemic marginalization still exists in education, employment, and health.

5.3 Cultural Globalization and Identity Crisis

Globalization has brought Western lifestyles and values into Indian society, especially among youth. While this has led to innovation and greater connectivity, it also raises concerns about cultural erosion, consumerism, and identity crises. Striking a balance between tradition and modernity remains a key cultural imperative.

6. Conclusion

Indian society and culture represent a complex and evolving tapestry woven from diverse threads. While deeply rooted in tradition, they are not static; they adapt and respond to historical shifts, technological changes, and ideological challenges. The resilience of Indian society lies in its ability to integrate diversity while striving for unity. For academics, policymakers, and educators, the task ahead is to nurture this balance through inclusive

policies, cultural preservation, and promotion of democratic values. In doing so, India can continue to thrive as a pluralistic and culturally vibrant society in a globalized world.

References

- 1.Srinivas, M. N. (1962). Caste in Modern India and Other Essays. Asia Publishing House.
- 2.Dumont, Louis. (1980). Homo Hierarchic us: The Caste System and Its Implications. University of Chicago Press.
- 3.Desai, Mahadev. (2005). Indian Society: Sociological Perspectives. Rawat Publications.
- 4.Government of India. (2011). Census of India.
- 5.Nandy, Ashis. (1998). The Illegitimacy of Nationalism: Rabindranath Tagore and the Politics of Self. Oxford University Press.

Published by :

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.